

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ПРОФЕСІЙНОЇ
(ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ
«КИЇВСЬКИЙ ПРОФЕСІЙНИЙ КОЛЕДЖ АРТДИЗАЙНУ»

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Рекомендовано для використання педагогічною радою
(протокол №3 від 18 грудня 2023 року)*

Леся Шевченко. Історія України. Навчальний посібник. – Київ, 2023. – 84 с.

У посібнику представлено основний теоретичний матеріал, необхідний для самостійної роботи здобувачів освіти з курсу "Історія України". Теоретичний матеріал посібника спрямований на розширення знань з історії України, де переосмислюється історичне минуле України, висвітлюються як події сивої давнини, так і недавні (Україна в умовах незалежності).

Для здобувачів освіти закладів професійної (професійно-технічної) освіти і всіх хто цікавиться історією України.

Комунальний заклад професійної (професійно-технічної) освіти
«Київський професійний коледж артдизайну»

© Шевченко Л.Т., 2023

ПЕРЕДМОВА

Метою навчання історії в навчальному закладі є формування у здобувачів освіти самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального й морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії та культури України в контексті загального історичного процесу.

Самостійна робота здобувачів освіти з курсу «Історія України» впливає на розвиток допитливості та уяви, надихає молодих людей ставити запитання та отримувати відповіді стосовно минулого свого краю, своєї держави. Історія допомагає здобувачам освіти ідентифікувати себе як громадян України, усвідомлювати складність зв'язку теперішнього з минулим, приймати культурну різноманітність суспільств, готуватися до життя в складному сучасному світі. Знання про минуле формує певну систему цінностей, впливає на індивідуальну та колективну свідомість, почуття належності до українського народу та людської спільноти загалом.

У навчальному посібнику представлено основний матеріал, необхідний для самостійної роботи здобувачів освіти із курсу "Історії України". Теоретичний матеріал посібника спрямований на розширення знань.

Даний посібник складено з урахуванням специфіки викладання історії України для здобувачів освіти професійно-технічного навчального закладу, тих, хто прагне вивчати історію України. А саме – наголос зроблено на самостійній роботі.

ЗМІСТ

Тема 1. «Трипільська культура».....	1
1.Розквіт родового ладу (IV – II тис.до н.е.).....	1
2. Суспільний лад.	2
3. Господарське життя і побут.	2
4. Релігія та мистецтво.	5
Тема 2. «Київська держава (кінець X – перша половина XI ст.)».....	8
1.Виникнення та розвиток Київської Русі.	8
2. Розквіт Київської Русі.	11
Тема 3. «Київська держава у другій половині XI – першій половині XIII ст.»	19
1. Розквіт Київської Русі	19
2. Політична роздрібненість Київської Русі.	22
3. Характерні риси та особливості розвитку культури Київської Русі.....	24
Тема 4. «Українські землі у першій половині XVII ст.»	26
1. Політичне та соціально-економічне становище в українських землях. Зміни в соціально-економічному житті:	26
2.Морські походи козаків.	30
3.Козацькі повстання 1620-1630-х рр.	31
Тема 5. «Українські землі в другій половині XVIII ст.»	34
1. Виникнення та вплив на Україну гайдамацького руху.	34
2. Опришківський рух.	36
3. Коліївщина.....	37
Тема 6. «Культура і духовне життя в Україні в 1917-1921рр.».....	41
1.Освіта	41
2. Наука.....	44
3. Література.....	46
4. Музика.	47
Тема 7. «Соціально-економічні перетворення в радянській Україні (1929-1938рр.)».....	49
1.Індустріалізація	49
Тема 8. «Західноукраїнські землі в 1921-1939рр.».....	57
Тема 9. «Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 50-х – середина 60-х рр.)».....	62
1.Внутрішньополітичне становище України у середині 1950-х рр.	62
Тема 10. «Україна в умовах незалежності»	74

1. Початок державотворчих процесів	74
2. Економічні проблеми незалежної держави	76
3. Державотворчі процеси в Україні в 1999-2001рр.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	84

Тема 1. «Трипільська культура»

ПЛАН

1. Розквіт родового ладу (IV – II тис. до н.е.)
2. Суспільний лад.
3. Господарське життя і побут.
4. Релігія та мистецтво.

1. Розквіт родового ладу (IV – II тис. до н.е.)

За В.Хвойкою трипільська культура є містком між епохами каменю та бронзи, тому вірно було б виділяти в ній 2 періоди: перший зв'язаний з кам'яним віком, другий - з віком мідним. Перший - період примітивності у формах посуду, використання знарядь праці з кременю або каменю. У цей час більше розвинено землеробство, а скотарства майже немає. Більш розвиненими галузями були полювання, рибальство, збиральництво. Селилися здебільшого біля води, в землянках чи наземних глинобитних будинках. Для цього поселення характерні такі поселення, як Лука-Врублевецька, Бернашівка на Дністрі, П'янишків коло Умані, Ленківці, Солончани та інші. Другий - період використання знарядь праці і зброї з міді, менш примітивної кераміки. Крім того, вже починають закріплюватися патріархально-родові відносини, хоча є думка, що такі відносини виникли раніше внаслідок того, що чоловіки вже тоді грали велику роль у скотарстві та полюванні, крім того, лісний характер землеробства потребував великих затрат сил, що було неможливо для жінки. Найбільш великими поселеннями того часу були Усатове (біля сучасної Одеси) і коло Городська (Житомирська область).

Існує також інший тип періодизації Т.Пассека, який складається з трьох етапів: раннього, середнього і пізнього в залежності від зародження, розквіту чи занепаду цивілізації. Ця періодизація стосується трипільсько-кукутенської спільноти, частиною якої є культура, яку я досліджую.

2. Суспільний лад.

На території Трипілля зустрічалося два типи жител.

По-перше, це землянки. Землянками називалися заглиблені житла глибиною 0.6-1.5м, які склалися з жилої частини і господарських ям. У плані ці "будівлі" нагадували напіввісімку чи вісімку. Стіни їх були пологі, дно нерівне. У кожному з таких жител знаходилося по два-три вогнища.

По-друге, це наземні глинобитні житла. Це був великий будинок метрів у 20, що складався з 4-5 кімнато-камер, у кожній з яких була піч. Також було 2 камери без печей: одна - «сіни», інша - комора для зерна. У камері з піччю наліво проти печі містилося підвищення з посудом, проти входу - жертovníк у формі грецького хреста, а над ним - маленьке округле вікно. Техніка будівництва таких жител була на високому рівні розвитку. Місце для будівництва згладжували, а потім на цю поверхню клали дерев'яні плахи, які обмазували глиною, інколи декілька раз. Потім цю глину обпалювали. Покрівля мала 2 схили і обмазувалась солом'яно. Такі будівлі нерідко розташовувалися колом, що могло вказувати на існування у трипільців перших релігійних вірувань.

Призначення цих жител ще й досі неясне. Так, В.Хвойка вважав, що глинобитні житла були спорудженнями поховного характеру, «домами мертвих». За В.Збеновичем, навпаки, глинобитні будівлі були стаціонарними житлами трипільців, а землянки будувалися лише на ранньому етапі заснування поселення.

3. Господарське життя і побут.

Ця галузь господарства була найрозвинутішою у трипільців, особливо в ранній період. Навіть тоді оброблялося не менш як чотири види сільськогосподарських культур (в основному пшениця, жито, овес). Участки знаходилися близько від поселень. Було відоме мотичне землеробство. Крім мотика, вироблених з лосячого чи оленячого рога, використовувалися і серпи, але їх знайдено невелика кількість, тому, можливо, землероби здебільшого

збирали колосся руками. Звичайно, екстенсивне ведення господарства призводило до виснаження ґрунтів, і тому трипільцям приходилося кожні 30-60 років залишати засновані поселення й освоювати нові землі.

Для переробки продуктів землеробства використовувалися зернотерки, які склалися з двох частин, верхнього і нижнього каменів. Ймовірно, що це було роботою для жінок, і доказом тому є знайдені у трипільських хатах фігурки жінок, які мололи зерно.

Звичайно, землеробство завжди залишалось для трипільців основним видом господарства, але воно завдяки нечастим врожаям не могло повною мірою задовольнити потреби племен. Тому паралельно з землеробством розвивалося скотарство, а також такі невідтворюючі види господарства, як рибальство, мисливство, збиральництво.

Про існування скотарства свідчать знахідки кісток тварин. Так, на Коломийщині знайдено кістки биків, а також корів і овець (хоча їхня кількість була значно меншою), а в Халеп'ї та Усатові - свиней. Також ймовірно, що на той час уже був приручений кінь, а також собака. Про існування скотарства свідчить і знаходження таких керамічних виробів, як сосуди зі стінками в дірках. Ймовірно, що вони використовувалися для виготовлення творогу й сиру.

Також, крім кісток, було знайдено міфологічні зображення таких істот. Так, наприклад, це фантастичні фігури биків з кігтями з Петрен, виконані чорною фарбою, що свідчить, можливо, про те, що у трипільців, як і в середземноморських народів, існував культ бика.

Ця галузь господарства грала помітну роль на ранньому етапі розвитку трипільської культури, хоча меншу в порівнянні з полюванням. Про це нам говорить той факт, що кісток диких тварин знайдено в два рази менше ніж домашніх. Полювали трипільці в основному на благородного оленя, лося, косулю, бобра, зайця, використовуючи при цьому такі знаряддя, як наконечники стріл з кременю, скребки, кам'яні сокири-клини.

Займалися також і рибальством, і це теж було характерно більш на ранньому етапі, оскільки для цього були сприятливі умови (поселення біля річок). Ловили здебільшого щук, сомів, осетрів.

Трипільці збирали в основному черепашки прісноводних молюсків, залишки яких знайдено в купах сміття біля будинків, які ще називають "черепашковими купами". Очевидно ці черепашки варили, а потім їх мясом годували свиней. У давнину черепашки використовувались також для розпису, прикрас.

Збиралися також жолуді, які сушилися в закритих печах, розтиралися на зернотерках і домішувалися в тісто.

Ця галузь була безпосередньо зв'язана зі скотарством, і тому логічно, що, як і скотарство, набула свого розвитку у пізній період трипільської культури. Уже тоді тканини підкладалися під дно керамічних виробів, щоб їх легше було виліпити (Петрени), була відома в'язка простого панчішного типу, а матерії вироблялися двох видів - полотна і килими; також, ймовірно, трипільці вміли плести сіті.

Кераміка трипільців є однією з найкращих у світі, а керамічні вироби - просто витвір мистецтва для того часу.

Керамічний посуд того часу виготовлявся з гончарської глини з домішками кварцового піску і черепашок прісноводних молюсків. Він ліпився без гончарського кола на твердій основі, товщина його днища переважала товщину стін, а самі стіни були нерівномірної товщини і не завжди правильної форми. Великий посуд ліпився з двох окремих частин. Зовнішня поверхня була рівною і вкривалася нанесеною до розпису і обпалення червосоною фарбою.

Посуд був розписним і нерозписним.

Розписний поділявся на:

- Виготовлений в одну фарбу. Переважно вона була чорною.
- Біохромний. Посуд в одну чорну фарбу обводився білою чи червоною.
- Поліхромний.

Нерозписним був переважно посуд для приготування їжі, який, до того ж, ще й був з більш товстими стінками, кольором після обпалення від сірувато-коричневого до темно-червоного.

Крім фарби на посуд наносився ще й орнамент. На ранніх етапах трипільської культури це був поглибленим спіральний орнамент (схожий на орнамент техніки камарес мінойського Криту) та канельований. Пізніше канельованої кераміки вже немає, зате зустрічається кераміка з менш поглибленим орнаментом, а також розписом. Пізній період характеризується появою мотузкового і штампового орнаменту, характерних для культур епохи бронзи. Посуд для приготування їжі прикрашали дуже бідним орнаментом; це були зображення людей та тварин.

4. Релігія та мистецтво.

Трипільські зображення були здебільшого жіночими, лише зрідка чоловічими. Чому так? Скоріше всього, це було пов'язано з ідеями матріархату. Яке призначення цих фігур, також залишається для нас загадкою. Чи це були "дитячі іграшки", чи, може, культові фігурки, які закладалися у фундамент з ціллю оборонити себе від злих духів? Жодна з цих теорій точно не доведена, тому сказати тут просто нічого.

Фігурки були стоячими та сидячими. У сидячих було округле обличчя, рук не було, і ноги відділені одна від одної. Стоячі відрізнялися тим, що мали волосся.

Ці фігурки у трипільців розміщалися коло печі-вогнища.

На жаль, зараз навряд чи вдасться відтворити картину первісних уявлень трипільців, але дещо можна дізнатись з нових досліджень цієї культури.

Існування Трипільля відповідало кліматичній фазі атлантику, і початок цієї культури збігся якраз з істотними зрушеннями в Сонячній системі. Тому можна твердити: населення Трипільля мало вже усвідомлювати періодичність глобальних криз і катаклізмів як загибель старого і зародження нового. І декілька сюжетів з їхньої міфології доводять це.

По-перше, це стосується давнього вірування про звірину, яка ковтає сонце. Хто ж був цією звіриною, не дуже ясно. Можливо, це вовк, як, наприклад, в гальській міфології чи скандинавських сагах. Та скоріше всього, це була змія, яка, до речі, символізувала не тільки кінець, а й відродження світу в новій, вищій якості. Також змія символізувала жіночність. З цього ми можемо сказати, що у трипільців було циклічне уявлення про час. Вони представляли його собі як безкінечну дорогу, що рухається навколо центру Всесвіту. Цим, мабуть, і пояснюється спіральний орнамент трипільців, де спіраль символізує такий шлях.

Поховання, мабуть, належить до однієї з обрядових дій трипільців, яку ми можемо дослідити найбільш детально з усіх інших.

Та це стосується пізніх поховань, де, на відміну від ранніх, труп не спалювався, а ховався в скорченому вигляді. Такі були відомі, наприклад, під Одесою (Красна Слобідка), Херсоном (Білозірка), в Усатові. У центрі ховався голова сім'ї (тоді це був уже чоловік), а біля нього - жінка та діти. Цей курган був оточений іншими курганами з каміння (кромлехи), де були поховані зображення людей і тварин. Крім того, існували ще й ями для інших членів родової організації, вмерлих на стороні - так звані кенотафи.

Що ж могло це символізувати? Мабуть, у пізніх трипільців вже існувало уявлення про те, що людина з одного світу переходила в інший, перенароджувалась, і тому ховали її у скорченому вигляді, що нагадував ембріон.

Сказати, чи трипільці були пращурами слов'ян, дуже важко, оскільки про них не залишилось ніяких писемних згадок про них. Звичайно, побут їх багато в чому схожий на слов'янський. Так, слов'яни теж будували хати з глини, хоча ці хати були однокімнатними і розташовувались хаотично. Цікаво, що технологія будівництва з глини й дерну збереглася навіть у XVII-XVIII століттях, як зазначає Хв.Вовк, і такого роду будівлі можна бачити вже в передмістях Дніпропетровська.

Поселення слов'ян, як і трипільські, перебували на одному й тому ж місці недовго, і це пояснювалось підсічно-вогневою системою землеробства, коли потрібно було йти на нові землі через виснаження старих ґрунтів.

Посуд слов'яни ліпили руками, але на відміну від трипільського, він був простішим в плані орнаменту, мав більш округлі форми, коротше кажучи, майже не був схожим на трипільській.

Звичайно, за матеріальними знахідками більш-менш можна визначити спорідненість трипільців зі слов'янами, а от говорити про те, чи є трипільці їхніми (чи нашими) родичами, з точністю ще не наважився ніхто. В.Хвойка був упевнений, що трипільці - предки протослов'ян, за П.Третьяковим слов'яни жили північніше і десь столітті в III-II змішалися з трипільцями, є навіть думки про те, що це були кельти. Тобто, це питання залишається відкритим. Чи розкриється воно колись?

Тема 2. «Київська держава (кінець X – перша половина XI ст.)»

ПЛАН

1. Виникнення та розвиток Київської Русі.
2. Розквіт Київської Русі.

1. Виникнення та розвиток Київської Русі.

Початок правління Володимира Великого. Реформи Володимира

Після смерті Святослава, який не залишив заповіту, між його синами Ярополком, Олегом та Володимиром розгорілась міжусобна боротьба. Двоє братів у ній загинули, «і став Володимир княжити в Києві одноосібно», – вказав літописець. Правив Володимир Руссю довго – з 980 р. до 1015 р.

За часів правління *Рисунок 1 Володими Великий* Володимира, котрого у билинах називають Красним Сонечком, а пізніше історики – Великим, завершився тривалий процес формування території Київської Русі. Для цього князеві не раз доводилося використовувати збройні сили. Спершу Володимир приєднав до складу Русі західні руські землі хорватів і дулібів, Перемишль і Червенські городи (981 р.). У наступні роки відновив владу Києва над княжіннями радимичів і в'ятичів. Київська Русь за Володимира перетворилася на найбільшу європейську державу. Її кордони простягалися від Карпат до Волги, від Балтики до Чорного й Азовського морів.

Володимир провів державну реформу управління землями. Вождів і князів племінних княжінь він замінив своїми синами. Він послав своїх синів, а їх було аж 12, до різних міст Київської Русі. Таким чином, було остаточно зламано могутність місцевої племінної верхівки. З тих пір – кінця 80-х років X ст. – Київська Русь стає об'єднаною державою. Великому князеві

київському підпорядковувались намісники (сини і старші дружинники), котрі сиділи в найбільших містах держави, збирали данину, управляли й чинили суд від його імені. Їм служили урядовці у волостях. Проте ця реформа змінила лише форму управління землями. Межі ж земель (колишніх племінних князівств) залишалися незмінними, що продовжувало жити місцевий сепаратизм.

Володимир Святославич з метою розширення кордонів своєї держави та їх зміцнення здійснював військові походи проти сусідніх племен і народів. У 983 р. він воював на західних рубежах своєї держави з литовським племенем ятвягів. У 985 р. здійснив похід на Волгу проти болгар.

Для захисту південних земель Київської Русі від войовничих печенігів Володимир наказав збудувати систему укріплень вздовж рік Трубіж, Сула, Стугна та ін. Кочовики майже кожного року здійснювали наскоки на переяславські та південні київські землі, інколи доходили до Києва. Вони грабували міста і поселення, вбивали і забирали в полон чоловіків, жінок і дітей, знищували господарство.

Князь особливо дбав про відносини Київської держави з іноземними державами та зміцнення її міжнародного авторитету. Володимир розвивав політичні, економічні та культурні зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією, західноєвропейськими країнами. З цією метою допомагав візантійському імператору Василю II Болгаробійцю придушити бунтівних феодалів у Малій Азії. За цю допомогу Володимиру була обіцяна в дружини сестра імператора, принцеса Ганна. У 989 році Володимир завоював Херсонес (Корсунь) у Криму.

15 липня 1015 р. Володимир раптово помер. Його поховали у збудованій ним Десятинній церкві в Києві.

Вирішенню завдань зовнішньої і внутрішньої політики Володимира служив один із найважливіших його заходів – проголошення християнства державною релігією Київської Русі.

На початку свого правління Володимир, маючи намір зміцнити державу, вирішив провести релігійну реформу. Язичництво з його багатобожжям не могло служити об'єднавчій політиці київського князя. Язичництво роз'єднувало не лише східнослов'янські племена, а й протиставляло на релігійному ґрунті Русь іншим державам. Адже Візантія та сусідні слов'янські країни, з якими Русь підтримувала тісні відносини (Болгарія, Чехія, Польща), були вже християнськими.

Офіційне запровадження християнства на Русі Володимиром Великим у 988-989 рр. було підготовлене попереднім історичним розвитком східнослов'янських земель. М. Брайчевський, який присвятив вивченню цієї складної проблеми спеціальне дослідження «Утвердження християнства на Русі» (К., 1988) писав: «Реальне утвердження християнства в нашій країні – складний процес, що розтягнувся на багато віків і перейшов через кілька стадій. Спонтанне проникнення християнських ідей у середовище східноєвропейських племен (у тому числі й слов'янських); спорадичне запровадження нової віри окремими східнослов'янськими володарями; перше офіційне хрещення Русі за Аскольда; втрата новим віровченням функцій державної релігії в результаті перевороту 882 р.; уперта боротьба християнства з язичництвом протягом X ст., в ході якої три спалахи антихристиянського терору чергувалися з періодами релігійної толерантності; нарешті, друге офіційне хрещення за Володимира і остаточне проголошення православ'я державною релігією Русі – становить єдиний і послідовний ланцюг».

У 988 р. Володимир і його дружинники охрестились. Літописець повідомляє, що сталося це в захопленому київським князем Корсуні (Херсонесі). Тут же відбулися його заручини з візантійською царівною.

Запровадження християнства відіграло величезну роль у подальшій історичній долі українського народу. Будучи на перехресті між християнським Заходом та мусульманським Сходом, Київська Русь остаточно зв'язала себе з Європою. Християнство ввело Русь у коло

європейських держав, а правлячу київську династію – у середовище християнських королівських родин.

Християнська церква, яка мала на той час вже майже тисячолітню історію, принесла на Русь свою систему внутрішнього устрою (церковні чини), що вплинуло на формування феодальної і державної ієрархії Русі.

Християнство знищило язичницьке племінне багатобожжя, сприяло політичному і культурному об'єднанню східнослов'янських племен, а, отже, і формуванню українського етносу. Із християнством у Київську Русь прийшли грамота, мистецтво книжкової справи (виготовлення пергаменту і паперу, переписування та оздоблення книг), церковний хоровий спів, розвинулися архітектура, кам'яне будівництво, художні ремесла мозаїки і вироблення скла, фрески, іконопису тощо.

Водночас утвердження християнства на Русі у його східному, православно-візантійському варіанті зумовило майбутнє протистояння і конфлікти між православними українцями та їх західними сусідами-католиками – поляками і литвинами.

2. Розквіт Київської Русі.

Між синами Володимира Великого після його смерті розпочалася кривава боротьба за престол. У 1015 р. Борис, Гліб і Святослав першими загинули в цій боротьбі. У результаті кривавої міжусобиці першої чверті XI ст. живими з дванадцяти залишилися лише четверо синів князя *Рисунок 2 Ярослав Мудрий* Володимира Святославича.

Літописець вважає винуватцем заколоту Святополка, який тоді сидів у Вишгороді. Дізнавшись про смерть батька, він захопив київський престол. Проти Святополка виступив його брат, новгородський князь Ярослав. Перша битва між ними відбулася навесні 1016 року поблизу Любеча на Дніпрі. Ярослав переміг і вступив до Києва.

Святополк утік до свого тестя, польського короля Болеслава I і там з його допомогою зібрав велике військо. Серед воїнів були поляки, німці, угри й печеніги.

У 1018 р. Болеслав I захопив Київ, Ярослав втік до Новгороду, київським князем знову став Святополк. Його іноземні союзники вільно почувалися у місті і селах Київської землі, збиткувалися над населенням, грабували його. Кияни повстали проти окупантів. Це змусило Болеслава I повернутися до Польщі, а Святополк втік до печенігів.

Навесні 1019 р. Святополк, якого літописець називає Окаянним, здійснив свій останній похід на Київ, але потерпів поразку.

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав, який правив у Тмутараканській землі. Битва між ними відбулася поблизу Чернігова, де переміг Мстислав. У 1026 р. у Городці на Десні брати підписали мирний договір. Ярослав став правити на Правобережжі, а Мстислав – на Лівобережжі з центром у Чернігові.

Мстислав помер у 1034 р. і став Ярослав, за словами Нестора, «єдиновладником Руської землі».

За часів князя Ярослава Київська держава досягла найвищого розквіту. У внутрішній політиці основним його завданням було відновлення централізованої держави. Він жорстоко розправлявся з тими, хто не хотів йому коритися. Ярослав удосконалив державний апарат, зменшив данину. Це спричинило пожвавлення землеробства, скотарства, розвиток різних промислів і ремісничого виробництва.

Велику увагу Ярослав приділяв церкві, розуміючи її значення і роль у державі. За його правління були розширені церковні привілеї, збудовано багато храмів, відкривалися монастирі. Він боровся за незалежність церковної ієрархії від Візантії і домогся у 1051 р. обрання київським митрополитом русина Іларіона, всупереч волі Константинопольського патріарха. Іларіон був представником давньоруської інтелектуальної еліти,

знаменитим книжником та філософом, автором першого давньоруського філософського твору «Слово про закон і благодать».

Та й князь Ярослав був, на відміну від багатьох інших середньовічних володарів, освіченою людиною. Київський літописець зазначав, що князь «до книг виявляв охоту, читаючи їх і вдень, і вночі». За це його прозвали Мудрим.

Ярослав доклав багато зусиль для створення нових і розвитку існуючих міст, передусім це стосується Києва. Київська земля була дуже розорена чотирирічною братовбивчою війною. Особливо потерпів Київ від великої пожежі та пограбування польським військом. Ярославу довелося всі свої зусилля спрямувати на відбудову країни й «стольного града». Заложив він церкву святої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці... Після цього [він звів] монастир святого Георгія і святої Орини». Згадані монастирі разом із Києво-Печерським були першими на Русі. Вони стали великими церковними й культурно-освітніми центрами.

Софійський собор у Києві був прикрашений чудовою мозаїкою і різнокольоровими фресками. Вони до сьогодні частково збереглися і належать до шедеврів світового мистецтва.

Навколо Києва Ярослав Мудрий збудував велетенські земляні вали завдовжки 3,5 км, заввишки 14 м і завтовшки 30 м. На них стояли високі дубові стіни. Перед валами були викопані глибокі рови, заповнені водою.

Ярослав дбав про розвиток освіти, науки, мистецтва. При Софійському соборі була відкрита школа і бібліотека. При дворі Ярослава проживали і виховувалися діячі багатьох європейських держав.

За Ярослава Мудрого було складено першу частину писаного давньоруського права – так звану «Правду Ярослава», що стала найдавнішою частиною «Руської Правди» – кодексу законів Київської Русі.

«Правда Ярослава» у тому вигляді, в якому вона дійшла до нас, нараховує всього 18 статей, де відображені суспільні відносини на Русі

періоду раннього Середньовіччя. З цього документу можемо судити про існування давнього інституту кровної помсти. Предметом правового захисту у «Правді Ярослава» є життя, тілесна недоторканність і честь «мужів» – дружинної знаті. Тут ще відсутні правові норми, спрямовані на захист феодального землеволодіння.

Згодом «Правда Ярослава» була доповнена його синами та їхніми наступниками на київському престолі. Сьогодні відомі 106 списків «Руської Правди», що свідчить про її широке використання у судовій практиці. Це був кодекс законів, який закріплював розшарування суспільства, захист князівського майна і земельної власності, панування князів і бояр над простим людом. У ньому чітко виражена особливість феодального права, коли за один і той же злочин накладалась різна кара, залежно від суспільного стану людини. Так, за вбивство огнищанина (управителя князівського маєтку) накладався штраф у 80 гривень, а за вбивство простого селянина-смерда – 5 гривень. Усі інші штрафи за злочини також залежали від соціального статусу потерпілого. Разом із тим цей найдавніший вітчизняний писаний звід законів свідчить про загалом рівноправне становище чоловіків і жінок у руському суспільстві. Вбивця жінки, зокрема, піддавався такій же карі, як убивця чоловіка. Жінці, що пережила свого чоловіка у Київській Русі, на відміну від інших тогочасних європейських держав, не призначали опікуна – вона сама ставала головою родини.

«Руська Правда» має велике значення як історичне джерело. З неї ми дізнаємося, зокрема, про господарське та культурне життя того часу, правові відносини різних верств населення і про устрій Київської держави.

У міжнародній політиці Ярослав віддавав перевагу дипломатичним методам налагодження зв'язків з різними державами. Як було заведено у Середньовіччі, ці зв'язки він зміцнював шлюбами своїх дітей. Його невістками стали сестра польського князя, онука німецького цісаря і донька візантійського імператора.

Тривалий час Ярослав боровся за утвердження західних кордонів Київської держави, відвойовував у польських феодалів землі, захоплені ними під час усобиці 1015–1019 рр. З метою зміцнення західних рубежів заснував він місто Ярослав на р. Сян. Ярослав успішно воював з печенігами і у 1036 р. завдав їм нищівного удару під стінами Києва.

Київська держава мала жваві дипломатичні відносини з Германською імперією та Францією. Вдалося Ярославу підтримувати більш-менш мирні відносини з Візантією. Тільки у 1043 р. спалахнула остання русько-візантійська війна. Проте в 1046 р. була укладена русько-візантійська угода, яку пізніше скріпили шлюбом сина Ярослава Всеволода з дочкою візантійського імператора Мономаха Марією. Усі ці заходи принесли великий міжнародний авторитет Київській державі.

Політична і військова могутність Київської Русі трималися на міцному фундаменті – сільському господарстві. Землеробство і скотарство забезпечували населення країни продуктами харчування й були матеріальною основою зростання його чисельності. Промисли, насамперед мисливство і бортництво, давали можливість руським купцям постійно постачати на зарубіжні ринки хутро, мед і віск.

На східнослов'янських землях протягом існування Київської Русі відбувалися повільні, але суттєві зміни у розвитку системи землеробства й переліку вирощуваних культур. Поряд із традиційними підсічно-вогневою і перелоговою системами впроваджується орно-парова технологія обробітку ґрунтів. Якщо до X ст. основними знаряддями праці землероба були соха й рало, то наприкінці цього століття на зміну їм приходять плуг. Плужна оранка була глибшою, борозни ширшими, не залишалися незораними проміжки. Всі ці позитивні властивості плуга відкривали, на думку авторів «Історії українського селянства» (Т.1, К., 2006), можливість долучення до орного фонду нових земель – родючих важких чорноземів, вкритих травами з переплутаними корінцями, а тому не доступних для обробки за допомогою рала.

Найбільш поширеними культурами були жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, бобові, а також технічні культури – льон і коноплі. З XII століття на Русі з'являється гречка.

Разом із землеробством розвивалось тваринництво. Для якісного обробітку землі, як згадувалося вище, необхідна була тяглова худоба – коні й воли. Вирощувались також вівці і кози, які постачали селян м'ясом, хутром і вовною. Худобу випасали з весни до осені на луках, лісових галявинах, перелогових землях. На зиму для неї запасали сіно і зерно.

Кінь і корова були великою цінністю для селянина. «Руська Правда» вважала крадіжку коней та інших свійських тварин тяжким злочином і немилосердно карала за неї. Із системи штрафів, яку містить «Руська Правда», випливає, що найбільшу ціну мали тяглові тварини, причому кінь був удвічі дорожчий від вола.

Серед промислів особливо були розвинутими мисливство й рибальство. Для полювання в густому лісі лук був малоефективним, тому використовували ловецькі ями, пастки, сильця (петлі) тощо. На ведмедя ходили із сокирою і рогатиною. Бувало, що здобиччю ставали самі мисливці. Для рибальства використовували плетені з лози верші, а також конопляні сіті й неводи.

Зміни у сільському господарстві стимулювали розвиток ремесла. Найважливішою його галуззю залишалась металургія. Залізо продовжували добувати з болотяної та озерної руди, яка не потребувала складних технологій при обробці. Ковалі виготовляли знаряддя праці – лопати, серпи, коси; побутові предмети – ножиці, ножі, цвяхи; зброю та амуніцію – мечі, кольчуги, щити, шоломи, бойові сокири. Ці вироби цінувались не тільки на Русі, а й далеко за її межами. Мудровані висячі замки з ключами складної форми мали великий попит у сусідніх країнах, де їх називали «руськими замками».

Високою майстерністю славились руські ювеліри. Виготовлені київськими майстрами золоті прикраси і художні вироби розходились всією

середньовічною Європою. Руські майстри золотих справ володіли багатьма складними техніками виготовлення прикрас. Наприклад, скань – вироби з крученого, срібного або золотого дроту; зернь – маленькі золоті чи срібні зерна накладалися на малюнок і припаювалися; перегородчаста емаль – склоподібною масою різних кольорів покривали підготовлені ділянки на золотій чи срібній основі, створюючи красиві й довговічні прикраси, що збереглися до наших днів.

Основними видами ремесел були гончарство, а також обробка шкіри, дерева й кістки. У Київській Русі найпоширенішим був дерев'яний і глиняний посуд, тому серед ремісників чи не найбільше було гончарів.

Найпоширенішими були так звані домашні ремесла – прядіння і ткацтво. Ними займалися у кожній селянській родині, отож одяг простих людей був із домотканих матеріалів. Писемні джерела згадують майже десять ремісничих професій, а дані археології вказують, що їх було понад шістдесят.

Продукція сільського господарства і ремісничі вироби вивозилися купцями Грецьким шляхом до Візантії, а Залозним – до країн Кавказу й Арабського Сходу. Від Києва ішов Соляний шлях до Кримського узбережжя Чорного моря: через Володимир – Волинський – торговельні шляхи на Захід – у Польщу, Чехію, Угорщину, Німеччину.

Із розширенням торгівлі, збільшенням багатств у представників суспільної верхівки зростає роль грошей. Вони мали постійну вартість. У знайдених скарбах періоду Київської Русі виявлені арабські, візантійські і західноєвропейські монети.

Карбування монет на території сучасної України розпочалося наприкінці X ст. Перші руські монети почали виготовляти в часи князювання Володимира Великого. Це були золотники і срібляники. На лицевій стороні срібляників Володимира було поміщено зображення князя з усіма ознаками влади, а на зворотній – княжий герб тризуб і напис: «Володимир на столі, а се його срібло». Таким чином, з часів Володимира тризуб як знак князівської власності перетворився на державний символ.

Значну частину монет слов'яни вилучали з обігу і переплавляли в більш зручні для користування грошово-вагові злитки, що називалися гривнами. Меншими грошовими одиницями в Київській Русі були: ногата, куна, різана.

Власне руською грошовою одиницею була гривна. Монетна гривна відома з середини XI ст. Гривни були кількох видів – київські, чернігівські, новгородські і відрізнялись вони формою та вагою. Гривна срібла була значною сумою. За неї можна було придбати одного вола або десять телят.

Оскільки на землях нинішньої України не існувало покладів срібла та золота, карбування власних монет було не вигідним. Як гроші у щоденному побуті використовувались шкурки куниці. В X–XI ст. лічильна гривна дорівнювала 25 кунам.

У часи Володимира Великого і Ярослава Мудрого продовжували розвиватися міста. У літописних повідомленнях про події середини – другої половини XI ст. згадуються 50 нових міст. Розростаються і старі «гради», перетворюючись на середньовічні міста.

Давньоруські міста відрізнялись господарською основою свого розвитку. Одні з них мали переважно сільськогосподарський, інші – ремісничий, ще інші – торговий, окремі – оборонний характер.

Тодішні міста склалися з двох нерівних частин: меншої – укріпленої, яка називалась дитинець, і більшої – посаду. В першій проживали князь, бояри, дружинники та їхні слуги, там зосереджувались органи влади і управління. За межами укріплень виникала торгова площа та розросталось передмістя – посад. У ньому жили ремісники, місцеві і приїжджі купці, їхня охорона та слуги. Після запровадження християнства у Києві розмістилась резиденція глави Руської церкви – митрополита. У більших містах держави проживали керівники церковних провінцій – єпископи та їхнє оточення і слуги.

Тема 3. «Київська держава у другій половині XI – першій половині XIII ст.»

ПЛАН

1. Розквіт Київської Русі
2. Політична роздрібненість Київської Русі.
3. Характерні риси та особливості розвитку культури Київської Русі

1. Розквіт Київської Русі

Київська Русь у 1054—1113 рр.	
Особливості	Основні заходи
Правління Прославите (1054—1073 рр.)	
Співправління трьох осіб (тріумвірат) — Ізяслава, Святослава та Всеволода	Усунули від участі в державному житті молодших братів Ігоря та В'ячеслава, а після смерті останніх — привласнили їхні володіння 1060 р. здійснили спільний похід проти торків Улітку 1068 р. усі три Ярославичі були розгромлені половцями на річці Альті 1068 р. у Києві відбулося повстання проти Ярославичів. Проголошення Всеслава Полоцького Великим князем Київським. 1069 р. Ізяслав за підтримки польського короля Болеслава II повернув київський престол 1072 р. Затвердження на з'їзді у Вишгороді нової збірки законів «Правда Ярославичів» 1073 р. Загострення суперечок між Ярославичами переростає у відвертий конфлікт: Святослав, підмовивши Всеволоду, здійснив воєнний похід на Київ і вигнав звідти Ізяслава
Правління Святослава Ярославина (1073—1076 рр.)	
Верховна влада зосередилася в руках Святослава. Вважається, що після цього виник дуумвірат (співправління двох осіб) Святослава і Всеволода	З метою зміцнення влади Києва над удільними князями, які намагалися відокремитися або здобути зверхність над іншими, Святослав перерозподілив між ними князівства Залишив за собою крім київського великокнязівського стола Чернігівське

	князівство, а в інших містах посадив своїх синів і племінників У короткий термін домогся визнання всіма князями, а також здобув підтримку київських бояр і духівництва
Правління Ізяслава Ярославина (1076—1078 рр.)	
Останнє правління Ізяслава в Києві. Повернув владу за підтримки поляків. Спірався на допомогу Всеволода Ярославича, який віддав Ізяславу Київ, а сам отримав Чернігівське князівство	Позбавив влади синів Святослава й об'єднав під своєю владою всю Русь. Скривджені Святославові сини спричинили нову хвилю усобиць Олег Святославич вигнав із Чернігова Всеволода. Ізяслав надав допомогу братові. У вирішальній битві біля села Нежати на Нива 3 жовтня 1078 р. брати перемогли Олега Святославича, але Ізяслав загинув
Правління Всеволода Ярославича (1078—1093 рр.)	
Останній із синів Ярослава Мудрого. Ніхто не заперечував його прав на великокнязівський престол. Проте найбільше турбот Всеволоду завдали племінники, що вимагали від київського князя уділів	Затвердившись у Києві, віддав Чернігів своєму синові Володимиру Виявив себе слабким великим князем. Воювати не любив і доручив цю справу своєму синові, щойно йому виповнилося 12—13 років Реальна влада Всеволода поширювалася лише на частину держави. Турівська, Муромська, Волинська, Тмутараканська землі йому не підкорялися Був освіченою людиною, знав п'ять іноземних мов, проводив багато часу за читанням книжок та бесідами із вченими людьми Суперечки, що виникали між князями, улагоджував дипломатичним шляхом, інколи зіштовхуючи князів один з одним
Правління Святополка II Ізяславича (1093—1113 рр.)	
Найстарший з онуків Ярослава Мудрого. За давніми законами заміщення князівських столів мав переважні права на великокнязівський престол	У складних умовах постійних набігів половців не зміг об'єднати сили всіх руських земель і не виявив себе вмілим державним діячем і полководцем За його правління набули поширення князівські з'їзди (снеми), які намагалися вирішити загальнодержавні питання. Зокрема, припинити усобиці та організувати

	відсіч половцям Разом із Володимиром Мономахом став ініціатором скасування порядку престолонаслідування, запровадженого Ярославом Мудрим, та уведення спадкового володіння князівствами Брав участь у походах проти половців у 1103 і 1111 рр. Проте їх організатором був Володимир Мономах Був нещирим, пожадливым, оточив себе лихварями, не мав популярності серед народу. У внутрішній політиці не гребував інтригами, що спричиняло нові спалахи усобиць

З'їзди князів

Назва, дата	Основні питання
Любецький, 1097 р.	Ухвалення рішення про припинення усобиць, які послаблювали державу і робили її беззахисною для половців. Проголошення запровадження спадкового володіння землями і князівствами
Витичівський, 1100 р.	Укладення миру, який завершив війну князів, що розпочалася внаслідок осліплення теребовльського князя Василька Ростиславича
Золочівський, 1101 р.	Обговорення питання спільних дій усіх князів проти нападів половців
Долобський, 1103 р.	Обговорення заходів, спрямованих проти половецької загрози. За наполяганням Володимира Мономаха київський князь Святополк Ізяславич погодився на війну з половцями

Життєвий шлях Володимира Мономаха (1053—1125 рр.)

Роки	Характеристика
1053—1078	Дитячі та юнацькі роки. Своє дитинство і юність провів при дворі батька Всеволода Ярославича в Переяславі-Південному. Постійно очолював батьківську дружину, здійснював далекі походи, придушував повстання в'ятичів, воював проти половців. У 13 років батько направив його князувати в далекий Ростов
1078—1094	Чернігівський період життя. Після того як Всеволод Ярославич став великим князем київським, Володимир Мономах отримав в уділ Чернігів. Для Чернігівського князівства це був період розквіту, містобудування, храмового будівництва. У 1080 р.

	приборкував переяславських торків; боровся з половцями. Лише за князювання Всеволода Володимир провів 12 битв із половцями
1094—1113	Переяславський період життя. Володимир Мономах після смерті батька, хоча за його життя й був фактичним правителем Русі, добровільно поступився київським престолом Святополку Ізяславичу і так само передав Чернігівське князівство своєму старшому братові Олегу Святославичу, оскільки за законами заміщення князівських столів вони мали переважні права, а сам повернувся до Переяслава. Будучи переяславським князем, постійно влаштовував походи проти половців. Був ініціатором спільних походів руських князів у половецькі землі (1103, 1107, 1110, 1111 р.). Набув широкої слави полководця
1113—1125	Київський період життя. Після смерті Святополка Ізяславича за запрошенням київського віча став великим князем у Києві. Відновив на Русі одноосібну монархію, що занепала після смерті Ярослава. Обмежив обсяги стягування лихварями відсотків за позиками і закріпив це законом. У Києві було збудовано міст через Дніпро. Силою придушував князівські усобиці. Відновив міжнародний авторитет Київської держави. Написав знамените «Повчання дітям», пронизане турботою про рідну землю, ідеями християнської доброзичливості та любові до ближнього

2. Політична роздрібненість Київської Русі.

Правління Мстислава Володимировича (1125—1132 рр.)

Старший син Володимира Мономаха, успадкував київський великокнязівський престол після смерті батька.

Був сильним князем, який примусив визнати свою зверхність і підкорити Мономашичів, Ольговичів, Давидовичів і галицьких Ростиславичів.

1127 р. разом з іншими князями переміг полоцьких Всеславичів, а через два роки відправив у заслання до Константинополя всіх живих Всеславичів. Полоцьке князівство Мстислав передав своєму синові Ізяславу.

1132 р. здійснив успішний похід проти литовських племен. Підтримував династичні зв'язки через укладання шлюбних союзів з Норвегією, Данією, Візантією та Угорщиною.

Був останнім єдиновладним правителем Київської Русі, після смерті якого держава вступила в добу роздробленості.

Причини роздробленості Київської Русі

Великі простори держави та етнічна неоднорідність населення. Посилення боярства, яке ставило місцеві інтереси вище загальнодержавних.

Розвиток і піднесення удільних князівств і земель, що спричиняло виникнення місцевого сепаратизму і загострення міжкнязівських взаємин.

Зміна торговельної кон'юнктури, унаслідок чого Київ утратив роль центру торгівлі, а Західна Європа стала безпосередньо торгувати з Близьким Сходом.

Посилення експансії кочовиків на руські землі.

Розквіт Галицького князівства за князювання Ярослава

Осмомисла (1152—1187 рр.)

На початку свого правління вів тривалу війну з київським князем Ізяславом за спірні порубіжні міста і зумів утримати їх за собою.

За його правління було збудовано й укріплено багато міст. Зокрема, у 1153—1157 рр. Успенський собор у Галичі. У цьому соборі його й було поховано.

У 1158 р. допоміг князю Ізяславу Давидовичу захопити київський стіл, але коли той відмовився видати ворога його батька Івана Берладника, вигнав його з Києва.

За його правління до Галицького князівства було приєднано землі між Карпатами і Дністром, пониззям Дунаю.

Разом з іншими руськими князями брав дієву участь у боротьбі з нападами половців.

Відновив порушені його батьком добрі стосунки з Угорщиною та Польщею і уклав із ними союзницькі угоди.

Підтримував дружні відносини з імператором Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбаросою. У 1167 р. уклав союзницьку угоду з візантійським імператором Мануїлом I.

Прагнучи зміцнити князівську владу, боровся зі спробами бояр утручатися в державні справи і своє особисте життя.

Користувався великим авторитетом на Русі. У «Слові о полку Ігоревім» згадується, що він «підпер гори Угорські своїми військами» і «зачинив ворота Дунаю».

3. Характерні риси та особливості розвитку культури Київської Русі

Мала зв'язки з візантійською культурою, культурами західноєвропейських та азійських країн. Однак запозичення і творче переосмислення візантійських традицій і канонів у культурному розвитку Русі переважало.

Основою культури Русі були місцеві елементи, притаманні народному світосприйняттю і світорозумінню, народним традиціям і звичаям. У поєднанні з різноманітними культурними впливами вони створювали підґрунтя для виникнення нової культурної єдності.

Велику роль у створенні місцевої самобутньої культури відіграло дохристиянське культурне середовище.

Домінуючий вплив християнства на розвиток матеріальної і духовної культури Київської Русі.

Виникнення і становлення власної державності сприяло культурному розвитку східних слов'ян, появі нових культурних явищ.

Культура Київської Русі

Галузь	Основні досягнення
Писемність	• «Черти і рези», руські письмена. Кирилиця (43 букви). На стінах Софійського собору в Києві — понад 400 написів
Освіта	• 1037 р. була відкрита перша бібліотека при Софійському соборі

	• 1086 р. у Києві була відкрита школа для дівчат • Володимиром Великим була відкрита перша школа для знаті
Наукові знання	• Черпалися переважно з творів європейських авторів • Початкові медичні знання. Агапіт
Література	• «Ізборник» • «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона • «Повчання дітям» Володимира Мономаха • «Слово о полку Ігоревім»
Літописання	• Літопис Аскольда, «Найдавніший Київський звід», «Печерський звід» (не збереглися) • «Повість минулих літ» Нестора, створена 1113 р. • «Київський літопис», кінець XII ст.
Усна народна творчість	• Казки, перекази, легенди, билини (із X ст.) • Дружинний епос • Обрядові пісні з дохристиянських часів • Прислів'я і приповідки
Музична творчість	• Пісні, танці, гусярські розспіви • Професійні артисти — скоморохи • Музичні інструменти: гуслі, гудки, сопілки, бубни
Архітектура	• Київ: палац княгині Ольги, «місто Володимира», Десятинна церква, «місто Ярослава», Софійський собор, Успенський собор; Михайлівський Золотоверхий собор • Спаський собор (Чернігів), Михайлівський собор (Переяслав)
Образотворче мистецтво	• Мозаїки і фрески (монументальний живопис). Стіни Софійського собору в Києві вкриті мозаїками (640 м²) і фресками (3000 м²) • В іконописі діяв візантійський канон • Алімпій (Аліпій) Печерський — майстер іконопису • Книжкова мініатюра. Остромирове Євангеліє
Ювелірна справа	• Відкрили таємниці мистецтва емалі та черні. Центри виробництва емалей: Київ, Чернігів. Емалями вкривали діадеми, колти, намиста, підвіски, образки, складні хрести

Тема 4. «Українські землі у першій половині XVII ст.»

ПЛАН

1. Політичне та соціально-економічне становище в українських землях
2. Морські походи козаків.
3. Козацькі повстання 1620-1630-х рр.

1. Політичне та соціально-економічне становище в українських землях. Зміни в соціально-економічному житті:

- зростання магнатського землеволодіння, площ оброблюваних земель, кількості фільварків, виробництва товарів на продаж через збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію в Західній Європі;

- поява значної кількості нових міст. Близько 80 % міст були у приватній власності. Зростання кількості ремісничих спеціальностей. Найбільші міста — Львів і Київ;

- скрутне становище міщан, які мали виконувати різні повинності, зокрема і панщину. Єдиний загальнодержавний податок — подимне — затверджений сеймом 1629 р., набагато перевищував попередні побори;

- початок переходу до мануфактурного виробництва, використання вільнонайманої робочої сили;

- загострення національних, соціальних і релігійних проблем, поширення панщини та кріпацтва. Це зумовлювало протягом першої половини XVII ст. явище покозачення — спроба мирним шляхом звільнитися від панщини й отримати право вільно працювати на власній землі.

Становище греко-католицької церкви:

- перший митрополит — М. Рогоза, посилення політики колонізації, насадження католицизму й унії, особливо за митрополита Іпатія Потія;

- активна діяльність митрополита Й.-В. Рутського — шукання способів порозуміння з православними (1621 р.), розгортання діяльності на

впорядкування й оновлення церковного життя (реорганізація греко-католицького чернецтва, заснування шкіл майже при кожному монастирі);

- право греко-католицьких ченців навчатися в західноєвропейських католицьких семінаріях;
- зрівняння статусу греко-католицьких і єзуїтських шкіл.
- становлення церкви відбувалося за підтримки польської влади і папського Рима;
- рівноправності з римо-католиками церква так і не отримала, її представники не були допущені в Сенат;
- фактично виявилася слабшою за православну, оскільки народні маси у більшості не підтримали церкву.

Становище православної церкви:

- православне духовенство фактично було поставлено поза законом;
- обмеження в правах православної шляхти, православних міщан не допускали до роботи магістратів;
- частина церков і монастирів була передана греко-католицькій церкві, закрито чимало парафіяльних шкіл;
- поява групи священиків, яка за підтримки Запорізької Січі відстоювала право законного існування церкви.

Відновлення вищої церковної православної ієрархії 1620 р.

- Берестейська унія погіршила становище православної церкви, проте більшість українців лишилася їй вірною. Боронили цю віру братства, ставши досить впливовою силою. У 1615 р. у Києві було засноване Богоявленське братство, ставши впливовою силою;
- відновлення за сприяння козацтва 1620 р. православної ієрархії, митрополит київський — Йов Борецький.

Духовність. Гідним продовжувачем його справи став Петро Могила (митрополит у 1632-1647 рр.):

- домігся від королівської влади визнання найвищої православної ієрархії («Пункти для заспокоєння руського народу», 1632 р.);

- боротьба з порушеннями церковних канонів, навіть і в минулому;
- запровадження щорічного скликання єпархіальних соборів для вирішення поточних проблем;
- посилення влади митрополита, більший контроль за духівництвом і станом церковного життя;
- створення митрополичої консисторії — церковного судового органу, відмова від світських судів;
- упорядкування відносин з братствами та чернечого життя й організації монастирів.

Культура. Книгодрукування. Основним осередком друкарства стала друкарня Києво-Печерської лаври, в якій 1646 р. було видано важливу книгу «Требник», автором був сам П. Могила. Активно діяла друкарня Львівського Успенського братства.

Освіта. Саме П. Могила був ініціатором утворення Києво-Могилянської колегії (1632 р., згодом славетна Києво-Могилянська академія). Вона постала на базі братської (1615 р.) і лаврської (1631 р.) шкіл. Києво-Могилянська академія протягом тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом для всіх станів України, Східної Європи та православного світу. Заснована на принципах гуманізму, академія поширювала знання, її вихованці зробили чимало для політичного та культурного розвитку України. Зросла кількість єзуїтських, протестантських і греко-католицьких навчальних закладів.

Наука. Найвизначнішою мовознавчою працею була «Граматика» Мелетія Смотрицького (1619 р.), популярним був і «Лексикон славенороський» Памви Беринди (1627 р.), в ньому було зібрано майже 7 тис. слів.

Усна народна творчість. Продовжували натхненно творити українські кобзарі. До цього часу належить діяльність легендарної піснярки Марусі Чурай.

Література. Найвизначнішим письменником-полемістом вважається Іван Вишенський, за життя якого було надруковано лише один («Послання

до єпископів») з 16 його творів. М. Смотрицький був автором полемічного твору «Тренос» («Плач», 1610 р.). Помітне місце в українському літописанні того часу належало Густинському літопису бл. 1623-1627 рр. Почала формуватися українська драматургія, набула поширення шкільна драма, виникли інтермедії, розвинувся український мандрівний ляльковий театр — вертеп.

Архітектура і містобудування. Відчутний вплив європейського Відродження. Унікальним зразком ренесансного будівництва є ансамбль Катедрального костелу у Львові: каплиця Боїмів, ансамбль Успенської церкви м. Львів: церква Успіння (1591-1629), вежа Корнякта (1572-1578), каплиця Трьох святих (1578). Продовжували будувати оборонні споруди, причому спостерігалося поєднання рис оборонної архітектури з палацовою, наприклад, замки в Збаражі, Золочеві, замок у Підгірцях (Львівщина, 1630—1640-і рр.), Троїцький Межиріцький монастир-фортеця поблизу Острога.

Образотворче мистецтво. Справжньою перлиною українського мистецтва є іконостас П'ятницької церкви, створеної у Львові в першій чверті XVII ст. Іконостас львівської Успенської церкви малювали Федір Сенькович і Микола Петрахович (найвідомішою є його ікона «Христос перед Пілатом» з Успенської церкви у Львові). Славетною стала ікона «Святий Миколай» з київської церкви Святого Миколая Набережного. Популярним стає портретний живопис, зокрема портрет князя Криштофа Збарзького (після 1622 р.), що свідчить про поширення впливу європейського мистецтва. Досконалим видом тогочасного мистецтва були книжкова мініатюра та гравюра, зразком якої є портрет Петра Конашевича-Сагайдачного з книги «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622 р.). Тодішній гравер Ілля працював у Львові, а на запрошення П. Могили прибув до Києва, де зробив гравюри до його «Требника».

2. Морські походи козаків.

На перші десятиліття XVII ст. припадають особливо вдалі морські походи козаків, що називають «добою героїчних походів козацтва». Більшість з них пов'язані з діяльністю видатного флотоводця, полководця і політика Петра Конашевича-Сагайдачного:

- реформування козацького війська, перетворення його на регулярне, зріс склад козацького флоту;
- вдався до переговорів і компромісів з польською владою, обстоював інтереси українського народу;
- успішні походи проти татар і турків привернули увагу до козаків у Європі як захисників християнства;
- вступ із військом Запорізьким до Київського братства, його захист і підтримка, союз козацтва з церквою;
- сприяння утворенню в Києві культурного осередку, відновленню найвищої православної ієрархії;
- заповів великі суми школам Київського та Львівського братств;
- схильність до активних наступальних дій у військовій і морській тактиках, використання раптовості;
- найпотужнішого удару турецько-татарським загарбникам завдав у 1616 р., коли було здобуто Кафу (Феодосія) — найбільший невольницький ринок у Криму;
- перемоги П. Сагайдачного і в ряді інших морських і сухопутних походів, зокрема 1618 р. на Москву, допомагаючи королеви Владиславу та 1621 р. у Хотинській битві.

Наслідки та значення «доби героїчних походів козацтва»:

- низка європейських країн запрошувала козаків до спільних дій проти Османської імперії;
- козацтво здобуло славу захисників християнства, поява вимог визнати його окремим станом, як шляхта;

- загострення відносин між Річчю Посполитою й Османською імперією, що призвело до Хотинської війни.

Участь українського козацтва у війнах Речі Посполитої проти Московського царства й Османської імперії.

Козацтво за часів гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного брало активну участь у тогочасній європейській політиці. 1618 р. козаки здійснили похід на Москву, підтримуючи наміри королевича Владислава здобути корону Московської держави. Похід виявився швидким і вдалим, закінчився підписанням вигідного для Речі Посполитої перемир'я в с. Деуліні: Польща закріпила за собою Смоленську та Чернігово-Сіверську землі, утворилося Чернігівське воєводство. Вирішальну роль відіграли козацькі війська під керівництвом видатного козацького гетьмана і в Хотинській (польсько-турецькій) війні 1620-1621 рр. Козацька піхота під Хотином у 1621 р. допомогла польській армії перемогти з такими наслідками:

- зупинено турецьку агресію, Османська імперія відмовилася від наміру завоювати всю Європу;
- розвіяно міф про непереможність турецького війська;
- спричинення внутрішньої кризи в Османській імперії, яка разом з Кримським ханством взяла на себе зобов'язання не нападати на українські та польські землі.

У цій битві видатний гетьман був поранений і наступного року помер.

3. Козацькі повстання 1620-1630-х рр.

Після смерті П. Сагайдачного польська влада пішла на збройне придушення зрослої могутності козацтва.

Національно-релігійні та соціальні утиски українського православного населення викликали ряд повстань. Кульмінацією повстання під проводом Марка Жмайла стала битва на Куруковому озері. Зазнавши значних втрат, поляки змушені були піти на підписання Куруківської угоди (1625 р.):

- зростання козацького реєстру до 6 тис. осіб, козаки поза реєстром мали вернутися під владу панів;

- козаки зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи на території України;

- реєстровцям дозволялося жити і володіти землею лише на державних землях;

- реєстровці зберігали право обирати гетьмана, але затверджувати його мав король;

- створення шести територіальних полків — Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського, Чигиринського, які мали виконувати функції поліції й боротися з визвольним рухом;

- установлення річної платні за службу в сумі 60 тис. злотих і додаткові виплати старшині.

Ще успішнішим виявилось повстання 1630 р. під керівництвом Тараса Федоровича. Польська армія програла бій під Переяславом і було підписано Переяславську угоду, якою реєстр збільшувався до 8 тис. козаків. Для того, щоб на Січ на потрапляли втікачі, влада Речі Посполитої наказала спорудити фортецю Кодак. У тому ж 1635 р. козаки, очолювані Іваном Сулимою, оволоділи Кодаком і частково зруйнували фортецю. Але повстання було придушене, І. Сулиму стратили.

Найбільшим було національно-визвольне повстання 1637-1638 рр. Спочатку ним керував Павло Павлюк (Бут), але після поразок під Кумейками та Боровицею він був схоплений і страчений. Провід повстання перейшов до Якова Острянина, Дмитра Гуні та Карпа Скидана. Після невдачі під Жовнином Я. Острянин з частиною козаків відійшов на Слобожанщину. Д. Гуня обороняв табір в урочищі Старець. Старшина пішла на переговори з поляками і визнала «Ординацію Війська Запорізького,...»:

- обмеження прав козаків, позбавлення права обирати старшину, скасування посади гетьмана, судочинства;

- замість гетьмана сеймом призначався королівський комісар, резиденцією якого став Трахтемирів;

- зменшення реєстру до 6 тис. осіб, до нього могли увійти лише ті, хто не брав участі в повстаннях;
- міщанам і селянам заборонялося вступати до козаків і навіть видавати дочок заміж за козаків;
- необхідність відбудови фортеці Кодак і постійного перебування в ній польського гарнізону.

Наступних 10 років значних виступів не було, влада назвала цей період «золотим спокоєм». Але це був примарний спокій, оскільки назрівало нове велике повстання.

Наслідки козацьких повстань 20-30-х рр.: суттєво гальмували процеси ополячення й окатоличення, зменшували тиск феодального гніту, підвищували авторитет козацтва, яке набувало досвіду боротьби за національні інтереси, прискорювали формування національної свідомості.

Хронологічний довідник

- 1618 р.** — успішний похід козаків під проводом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного на Москву.
- 1621 р.** — Хотинська битва.
- 1625 р.** — Куруківська угода.
- 1632 р.** — «Пункти для заспокоєння руського народу»; утворення Київської колегії.
- 1637-1638 рр.** — повстання під проводом Павла Павлюка, Якова Острянина, Дмитра Гуні.

Тема 5. «Українські землі в другій половині XVIII ст.»

ПЛАН

1. Виникнення та вплив на Україну гайдамацького руху.
2. Опришківський рух.
3. Коліївщина.

1. Виникнення та вплив на Україну гайдамацького руху.

Слово "гайдамаки" походить від турецького "гайде", "гайдамак", що означало "гнати, турбувати, переслідувати". Спочатку гайдамаками українських повстанців назвала польська шляхта, а потім вони почали цим іменем називати себе самі.

Гайдамацький рух – це насамперед широкий соціальний рух селянства, спрямований проти гніту польських і українських феодалів. Але оскільки феодалами на Правобережжі були переважно польські або полонізовані українські шляхтичі, вони виступали носіями й національно-релігійного гніту. Тому класова боротьба селянства проти кріпосництва набирала тут національно-релігійне забарвлення. Разом з тим, гайдамаки боролися й за возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям в єдине ціле.

Основною масою повстанців були кріпаки, селяни, яким загрожувало покріпачення, сільські наймити, а також міська біднота. Активними учасниками, а то й ватажками усіх загонів були запорізькі козаки. Крім українських селян, міщан, запорожців, у гайдамацьких загонах були й представники інших народів. Підтримувало гайдамак і нижче православне духівництво, незадоволене насадженням католицизму.

Перша згадка в історичних джерелах про гайдамак відноситься до 1715 р. Але найбільшого розмаху цей селянський рух досяг у 1734, 1750 і 1768 роках.

Так, у 1734 р. повстанський рух охопив Київщину, Брацлавщину, Поділля й поширився аж до Східної Галичини. На Брацлавщині, яка стала

центром боротьби, гайдамацькі загони очолив старшина надвірних козаків князів Любомирських – Верлан.

Його півтора-тисячний загін став основною силою повстання. Крім Верлана діяло багато інших загонів – Чалого, Гриви, Медведя, Писаренка та ін.

Гайдамаки звільнили Вінницю, Броди, Жванець, Збараж та інші міста, обложили Кам'янець-Подільський. Царські війська, повертаючись з Польщі через Правобережну Україну, разом з польськими військами розгромили і розсіяли гайдамацькі загони. Але вони швидко організовувались знову й продовжували нападати на польську шляхту.

З цієї причини підкреслимо, що вже в 1750 р. численні гайдамацькі загони знову діяли по всій правобережній Україні. Повстанці розгромили багато панських маєтків, захопили ряд міст і містечок, у тому числі Вінницю, Умань, Чигирин, Радомишль, Фастів, Корсунь та ін.

Але, як і раніше, повстанські загони діяли роз'єднано, на мали єдиного керівництва, тому польська шляхта і царські війська спільними зусиллями придушили повстання. Проте рух не припинився.

Найбільшого розмаху гайдамацький рух набрав у 1768 р. Це повстання увійшло в історію під назвою "Коліївщина" (від слів – кіл, колоти). Підсилили і прискорили розвиток повстання незгоди й чвари серед польських шляхтичів та вступ російських військ на Правобережжя. Під тиском царського уряду польський король підписав з російським урядом трактат про зрівняння в політичних правах з католиками православних і протестантів.

Як і слід було очікувати, значна частина польської шляхти негативно поставилась до цього трактату. Створивши збройні союзи-конфедерації, шляхтичі виступили у "хрестовий похід" проти православних.

Для боротьби проти конфедератів царизм направив на Правобережжя військо. Місцеве українське населення сприйняло появу російських збройних формувань як допомогу у боротьбі проти офіційної польської влади. Блискавично рознеслася чутка про те, що нібито Катерина II

видала "Золоту грамоту", в якій закликала селян до боротьби з польською шляхтою.

Найбільшого розмаху повстання набрали на Київщині й Брацлавщині. Тут діяло близько 30 загонів народних месників.

Центральною подією повстання 1768 р. був виступ під керівництвом **М. Залізняка та І. Гонти** і взяття їхніми загонами Умані – міцної фортеці, однієї з ключових опорних точок польської шляхти у цьому регіоні, що стало переломним моментом у розгортанні Коліївщини.

Разом з тим, повстання стало поширюватися на Поділля, Східну Галичину і загрожувало перекинутись на Лівобережжя, Новоросійську губернію і на Запоріжжя. Це викликало тривогу як польського, так і російського уряду.

За таких умов царські війська виступили на боротьбу проти повстанців. Загін донських козаків 27 червня під Уманню оманом оточив повстанський табір, заарештував Гонту й Залізняка та інших гайдамак. Решту загонів було розбито в боях в 1769 р.

Таким чином, незважаючи на поразку, гайдамацький рух мав велике історичне значення. Він завдав відчутного удару режиму в Польщі, розхитав феодально-кріпосницьку систему, стримав посилення соціального й національного гноблення, мав значний вплив на піднесення антифеодальної боротьби по всій Україні.

2. Опришківський рух.

Рух народних месників мав поширення і на західноукраїнських землях, особливо в Карпатах. Там їх ватаги називалися опришками. Виступаючи проти всіляких утисків селянства, діючи невеликими загонами, вони нападали на шляхту, лихварів, євреїв-орендаторів, купців. А нагробоване добро роздавали бідним. Маючи гарні схованки в горах і користуючись підтримкою населення, вони були невловимими.

Найбільш відомим ватажком опришків був Олекса Довбуш. Він народився у селі Печеніжині (тепер Коломийський район Івано-Франківської

обл.) в сім'ї бідного селянина. З дитинства пізнав злидні, безправ'я, несправедливість. Разом з вірними побратимами Олекса стає на шлях боротьби проти панів. Очолований ним загін громив панські маєтки, розправлявся з сільськими глитаями. Опорним пунктом опришків стала гора Стіг. Звідти народні месники здійснили стрімкі рейди на Дрогобич, Солотвин, Рогатин, Надвірну й інші міста.

Про виняткову хоробрість народного героя, його винахідливість склалися легенди. Олекса Довбуш загинув у 1745 р. від кулі найманця, який спокусився грішми, що їх обіцяла шляхта. Незважаючи на смерть народного ватажка, рух опришків продовжувався. Загін вірного побратима О. Довбуша — Василя Баюрака, кілька років громив шляхту у Галичині, Північній Буковині й Закарпатті. Після смерті В. Баюрака опришків очолив Іван Бойчук.

Значні виступи селян відбулися після захоплення краю Австрійською імперією. Це був протест проти запровадження нових податей і сплати оброку. Опір селян набув таких загрозливих розмірів, що місцева австрійська адміністрація змушена була направляти в села й містечка військові команди.

Ключові дати

1700-1745 рр. - роки життя О.Довбуша

3. Коліївщина.

Повстання надвірних козаків 1768 року (Коліївщина) було останньою спробою відновлення козацької держави в кордонах часів Богдана Хмельницького. Це рушення повинно було спиратися на надвірне козацтво шляхетських маєтків, яке тоді називали «коліями», «колійцями» (черговими), а їхню службу — «колійною» (почерговою).

Повстання надвірного козацтва в Україні проти тиранії та гноблення українського населення польською шляхтою та євреями-орендарями, спричинених окупацією території Війська Запорозького Річчю Посполитою 1714 року, цілком вписувалося в тогочасну модель захисту прав і свобод людини.

Варто зауважити, що у XVIII столітті світ ще не знав расової теорії, тому ставлення до поляків та євреїв жодним чином не було зумовлено расистськими міркуваннями, які притаманні для другої половини XIX–XX століття. Єврей, як і представник будь-якої етнічної групи, який зголошувався прийняти православну віру, тобто вихреститися, міг стати запорозьким козаком і повстанцем-гайдамакою. У джерелах зафіксовано чимало прикладів участі шляхтичів та євреїв-вихрестів у лавах повстанців.

Перша у світі декларація прав людини

На початку XVIII століття видатний інтелектуал свого часу гетьман Пилип Орлик у Конституції 1710 року та пізніших універсалах і трактатах обґрунтував провідну роль української козацької нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинність в державотворчому процесі на українських землях. На це звернув увагу Дмитро Донцов у праці «Історія розвитку української державної ідеї» (1917). У ній він, зокрема, зазначив, що Конституції 1710 року «належить надзвичайно важне місце в усьому ходові розвитку української державної ідеї, вона ознаймує дальший крок наперед в розумінні як змісту тої ідеї, так і суверенітету української держави... Це була перша — в сучасному розумінні цього слова — конституція України. Ця конституція, як також інші постанови договору, представляють інтересний проєкт державного ладу, що був вироблений за 79 років перед Великою французькою революцією».

Ідейні послідовники Орлика, учасники Коліївщини 1768–1770 років, проголосили першу у світі декларацію прав людини: *«Коронні обивателі, які у великій кількості живуть у маєтках шляхетських, королівських та духовних! Настав уже ваш час вирватися з неволі і позбутися ярма та тягарів, які ви досі терпите від безжалісних ваших панів! Зглянувся Бог з високого неба на ваше безталання, почув ваш плач і зойки з цього падолу світу і послав Бог вам оборонців, що помстяться за ваші кривди. Прибувайте ж на допомогу тим, хто хоче вас врятувати й поробити повноправними і вільними. Тепер саме час віддячити всім, що стояли над*

вами, за всі ваші кривди, побої, муки, вбивства, а також за нечувані здирства, яких ви досі зазнавали від своїх панів. Посилаємо до вас керівників, яким треба вірити і з ними йти зі зброєю, яка в кого є!

Залишайте ваших дружин, домівки, коханих дітей. Не будете шкодувати, бо в скорому часі побачите, що нам з вами правовірними дасть Бог перемогу і станете вільними панами, коли вигубите це гадюче кодро, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров. Ми вас давніше остерігали, але ви нам не вірили; тепер можете вірити, бо вже ваші брати на Україні та Поділлі щасливо почали вибиватися з неволі та цього ярма. Покличте Бога на порятунок і прибувайте на допомогу!».

Уже після Коліївщини Декларація незалежності США 1776 року стверджує: «Досвід свідчить, що люди воліють радше терпіти, поки лихо стерпне, ніж вносити покращення скасуванням форм, до яких звикли. Проте коли довга низка правопорушень і зловживань владою незмінно з однією й тією ж метою виявляє намір підпорядкувати народ абсолютному Деспотизму, тоді народ має право і навіть обов'язок скинути такий уряд і поставити нових Сторожів свого майбутнього».

А згідно з ухваленою у Франції 1793 року «Декларацією прав людини і громадянина», «спротив пригнобленню є наслідком порушення інших прав людини. Коли уряд порушує права народу, повстання для народу і для кожної його частини є найсвятішим правом і невідкладним обов'язком».

Міфи про Коліївщину

І все ж про Коліївщину — першу у світі національно-соціальну революцію, яка, на жаль, зазнала поразки, — окупанти України створили кілька стійких міфів. Перший: Коліївщина — це безглузда різанина євреїв, католиків та уніатів оскаженілими гайдамаками. Цей міф вигадали поляки на початку XIX століття, але й сьогодні, хоч і в більш стриманих формах, його активно пропагують деякі історики, здебільшого залежні від західних грантів. Другий: Коліївщина — повстання «хлопів» за православну віру проти католицизму й уніатства. Цей міф належить російським історикам XIX

століття. Третій міф: Коліївщина — це повстання селянського класу проти феодальних гнобителів. Цей міф народжений, звісно ж, радянською історіографією. Четвертий міф: Коліївщина — спецоперація Російської імперії, спрямована проти як Запорозької Січі, так і Речі Посполитої. Ця теорія, що також вигадана в Росії, популярна серед сучасних глобалістів.

Вороги намагалися й досі прагнуть нівелювати значення Коліївщини, ввести в оману майбутні покоління українців. Але на захист визвольних потуг гайдамаків став геній Тараса Шевченка, а також десятки інших патріотів-дослідників.

Тарас Шевченко підніс чин гайдамаків, національно-визвольне повстання на рівень національної ідеї, вершиною якої є слова із «Заповіту»:

Поховайте та вставайте,

Кайдани порвіте

І вражою злою кров'ю

Волю окропіте.

І мене в сем'ї великій,

В сем'ї вольній, новій,

Не забудьте пом'янути

Незлим тихим словом.

А що сьогодні?

Тисячі патріотів власними життями заплатили за право українців на свою незалежну державу. На жаль, це право доводиться ціною життів співвітчизників відстоювати й сьогодні.

Нині право на повстання, класичним прикладом використання якого була Коліївщина, у непрямій формі закріплене в Статті 5 Конституції України, якою проголошується, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Це означає, що громадяни України мають право на державну та громадянську непокору у вигляді опору чи повстання.

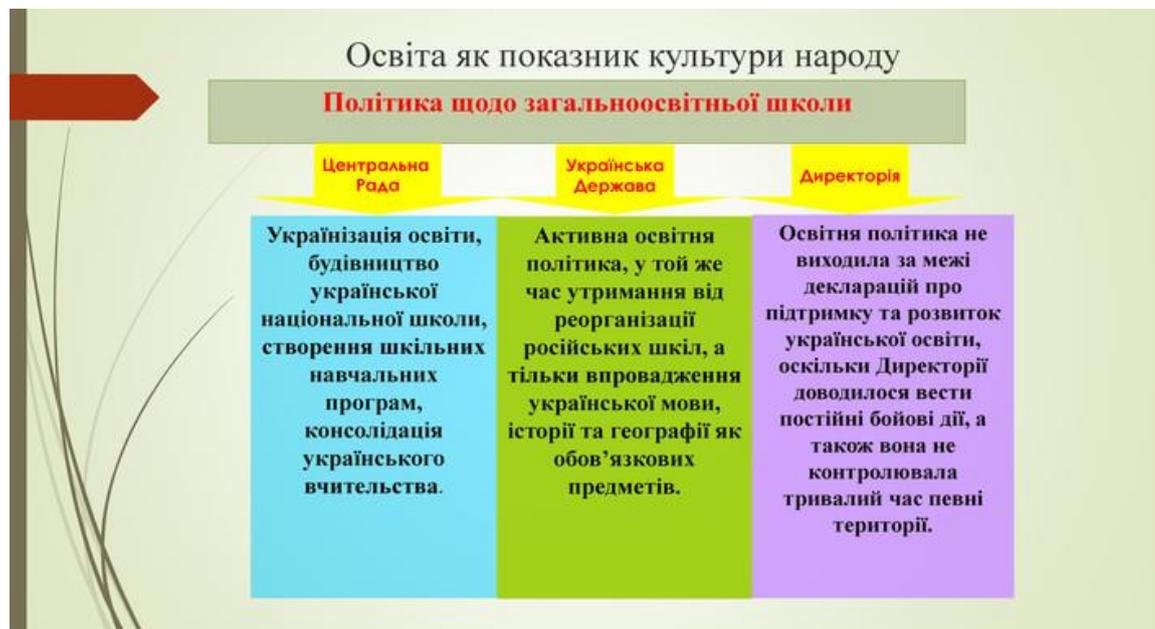
За часів незалежності українська влада зіткнулася з народним спротивом уже не один раз. Найбільш яскравими стали, безсумнівно, Помаранчева революція 2004 року та Революція Гідності 2013-2014 рр.

Тема 6. «Культура і духовне життя в Україні в 1917-1921рр.»

ПЛАН

1. Освіта
2. Наука.
3. Література.
4. Музика.

1. Освіта

Боротьба за соціальне та національне визволення сприяла духовному піднесенню українського народу. Царська імперія розпалася, а більшовицька не встигла сформуватися, і це давало надії на становлення і розвиток української держави і відповідно, національної культури. Однак в умовах жорстокої боротьби за владу освіта, наука і культура стали заручниками політиків. Жорстокі класові зіткнення породжували нову ідеологію та мораль, які не вклалися в традиції українського народу, споконвічні загальнолюдські цінності й гуманізм. Масове деформування свідомості, численні втрати серед носіїв культури внаслідок загибелі чи еміграції надавали культурному процесові 1917 – 1920 рр. в Україні трагічного відтінку.

У 1917 – 1920 рр. освіта в Україні опинилася в центрі боротьби різних політичних сил. Центральна Рада і Гетьманат проводили українізацію школи. Відкривалися нові українські гімназії, вводилися навчальні програми, які передбачали обов'язковість вивчення української мови, історії та географії України.

Натомість більшовики переробляли навчальні плани на свій лад, дбаючи насамперед про виховання дітей в дусі відданості ідеям соціалізму. Радянська влада з побоюванням ставилася до проявів національного життя і перекреслила українізацію народної освіти. Неспроможні досягти бажаного

результату мирними засобами, більшовики вдавалися до насильницьких дій і командних методів. Так, Всеукраїнська вчительська спілка, яка не сприймала радянських реформ у шкільній галузі, була розпущена. Така ж доля спіткала національні культурно-освітні організації – «Просвіти». Вони були особливо популярними на селі й об'єднували всіх, хто дбав про українську культурну спадщину.

Рисунок 3 Члени товариства "Просвіта" 1916 р

Радянська влада намагалася реформувати освіту, зробити її систему підконтрольною та спрямованою на зміцнення більшовицького режиму. У 1920 р. зросла кількість шкіл і учнів, певних успіхів було досягнуто в ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

Активна боротьба розгорнулася за вищу школу. Передусім на навчання приймалися вихідці з робітничого класу та селянства. Університети були ліквідовані, замість них з'явилися інститути народної освіти. Оскільки вступ до вузів вимагав певного рівня знань, то для підготовки майбутніх студентів було відкрито робітничі факультети.

Рисунок 4 М. Грушевський серед українських науковців і митців

2. Наука

У добу Гетьманату було створено Українську Академію наук. Її першим президентом став В. Вернадський. Після встановлення радянської влади деякі видатні вчені емігрували, але більшість продовжувала плідно працювати.

Рисунок 5 В. Вернадський

Нелегко складалася творча доля українських письменників і поетів. Вони вболівали за українську національну революцію, болісно переживали події громадянської війни. У цей час голосно заявили про себе талановиті поети П. Тичина, В. Сосюра, В. Чумак. Чимало обдарованих поетів, серед яких О. Олесь, змушені були назавжди залишати Батьківщину.

Багато зробив для розбудови української культури гетьман П. Скоропадський. Відкривались українські університети, бібліотеки, театри. Зокрема, у 1918 р. було засновано Український театр драми та опери, Українську державну капелу під проводом О. Кошиця, Державний симфонічний оркестр. Нові музично-драматичні установи та творчі колективи з'явилися в Україні й у 1919–1920 рр.

Помітною стала творчість нового драматичного театру ім. І. Франка, який очолював Г. Юра, колективу митців на чолі з Лесем Курбасом, відомих виконавців О. Мар'яненка, Г. Борисоглібської, композиторів М. Леонтовича, Б. Лятошинського, Г. Верьовки.

Завдяки діяльності Центральної Ради у Києві наприкінці 1917 р. було відкрито Українську академію мистецтв, яка об'єднала видатних художників. У цей час в Україні творили майстри живопису і графіки М. Бойчук (перший ректор академії), В. та Ф. Кричевські, Г. Нарбут, О. Мурашко. Г. Нарбут є автором проектів грошових знаків Центральної Ради і гетьманського уряду, державного герба і печатки, поштових марок, військової форми.

У роки революції та визвольних змагань у середовищі українських віруючих і духовенства зріло прагнення мати самостійну (автокефальну) церкву. Однак Російська православна церква намагалася не допустити втрати контролю над єпархіями колишньої царської імперії. Проголосити автокефалію на Всеукраїнському православному соборі в січні 1918 р. не дозволили більшовики. Більшовицька партія розгорнула запеклу боротьбу з релігією та церквою. Закривалися храми і монастирі, віруючі й духовенство зазнавали переслідувань. Ідея проголошення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) стала частиною українського національно-визвольного руху.

3. Література

Література

Революційні події істотно вплинули на зміст літературно-мистецького життя. Місію літературного служіння народові в роки національно-визвольних змагань взяли на себе письменники молодшого покоління, які почали свій творчий шлях незадовго до повалення самодержавства. По-різному сприймали нову суспільно-політичну ситуацію старші українські літератори С. Васильченко, А. Кримський, М. Чернявський, Я. Мамонтов та ін. Загалом ці письменники досить швидко стали на шлях революційних перетворень.

М. Чернявський

Степан Васильченко
(1878—1932)

А. Кримський

Остап Вишня

Олександр Олесь
(1878—1944)

Володимир Сосюра

Літературний процес в Україні 1917-1921 рр. пов'язаний як з іменами вже відомих письменників і поетів, так і з новими іменами літераторів, талант яких почав розкриватися в умовах революції і визвольних змагань. Політичні симпатії більшості з них були на боці українських національних партій, Центральної Ради, а пізніше Директорії. Разом з військами УНР частина з них у 1919 р. відступила до Кам'янка-Подільського. Там опинилися Олександр Олесь, Остап Вишня, Володимир Сосюра та ін.

Тоді вже відомий поет, переконаний прихильник самостійної Української Народної Республіки Григорій Чупринка 1917 р. писав: «Єдність і згода, Право й свобода - Доля найкраща народу». Чупринка був непримиренним противником більшовизму і у 1921 р. загинув у боротьбі з ним.

Не всі залишилися в Україні. Частина зазнала гіркої долі емігрантів. Серед них - Олександр Олесь, про якого М. Грушевський писав як про «найбільшого з нині живучих поетів на Україні». Сповнені безмежної любові до рідної України, його поезії знаходили широкий відгук у суспільстві.

Григорій Чупринка

Олександр Олесь
(1878—1944)

О, поведи ж нас, лицарський духу,
По вільній стежці життя і руху,
На тихі води,
На ясні зорі,
І в цю велику, страшну годину,
З'єднай в єдину всю Україну, -
писав Олександр Олесь наприкінці 1918 р.

Помітною течією в поезії цього періоду був романтизм, що його представляли В. Сосюра, В. Чумак, В. Еллан-Блакитний та інші. Події воєнних років В. Сосюра яскраво змалював в автобіографічному творі «Третя рота». Від листопада 1918 р. до лютого 1920 р. поет служив в армії УНР, до якої він вступив добровольцем, і у складі 3-го Гайдамацького полку пройшов з боями «Вкраїну з краю в край». Після поразки Директорії В. Сосюра став червоногвардійцем, а у травні 1920 р. вступив до більшовицької партії.

4. Музика.

Музичне мистецтво

Кирило Стеценко
(1882 – 1922)

- **композитор**, диригент;
- в 1916-1920 рр. жив у Києві по вул. Басейній;
- автор ряду творів на **українську** тематику, зокрема - симфонічна картина-балет «Запорожці», «Подражання Іезекілю» (за віршем Т.Шевченка), музика до драматичної вистави «Гайдамаки» та містерії «Великий льох» за поемами Т.Шевченка;
- вплив фольклорних джерел відбився в оркеструванні і редагуванні опер «Наталка Полтавка», «Чорноморці», інструментації сцен із опери «Тарас Бульба» М.Лисенка, кантат «Шевченкові» і драматичних картин «Гайдамаки» К.Стеценка.

Музичне мистецтво

1918 р.

«Кобзарський хор»

Державна капела бандуристів

3 листопада 1918 р.

перший концерт (театр Бергоньє, Київ)

гроші на сплачування оренди зали від Гетьмана П. Скоропадського

Василь Ємець – керівник капели

Тема 7. «Соціально-економічні перетворення в радянській Україні (1929-1938рр.)»

ПЛАН

1. Індустріалізація
2. Хлібозаготівельні кризи 1927—1929 рр.
3. Перехід до суцільної колективізації
4. Голодомор 1932-1933рр.
5. Масові репресії. «Великий терор»

1.Індустріалізація

Перехід до форсованої індустріалізації	
Завдання	• Перетворення аграрної країни на могутню індустріальну державу. • Здобуття техніко-економічної незалежності СРСР. • Укріплення оборонного потенціалу країни, перетворення СРСР на наймогутнішу державу світу. • Підвищення технічної бази сільського господарства
Здійснення	• Грудень 1925 р. — XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив курс країни на індустріалізацію. • Грудень 1927 р. — підкреслення XV з'їздом ВКП(б) необхідності прискорення індустріалізації народного господарства; затвердження першого п'ятирічного плану на 1928—1933 рр. • 1929 р. — курс на форсовану індустріалізацію, ухвалення Пленумом ЦК ВКП(б) рішення: «Будь-якою ціною прискорити розвиток машинобудування та інших галузей важкої промисловості». • 1933 р. — початок другої п'ятирічки
Джерела	• Пріоритетне фінансування галузей важкої промисловості за рахунок легкої та харчової. • Продаж сільськогосподарської продукції та сировини й отримання валютних надходжень для індустріалізації. • Усебічне використання командно-адміністративних важелів управління народним господарством і державою. • Використання безкоштовної праці в'язнів (пізніше ГУЛАГу). • Розгортання соціалістичного змагання (Ізотовський, Стахановський рух)

Позитивні результати	• Перетворення УРСР з аграрної на індустріально-аграрну державу. • Залучення в промисловість України значної частини загальносоюзних коштів (20 %). • Зростання промислового потенціалу України в 7 разів. • Збільшення обсягу виробництва продукції машинобудування та металообробки в 4,5 разу. • Створення енергетичної бази. • Будівництво нових підприємств («Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпроалюмінійбуд», «Краммашбуд», Харківський тракторний завод). • Реконструкція старих підприємств (Луганський паровозобудівний завод, металургійні заводи в Дніпропетровську, Комунарську, Дніпродзержинську, Макіївці). • Виникнення нових галузей (кольорова металургія, електрометалургія, маргарінова промисловість тощо)
Негативні наслідки	• Пріоритет виробництва засобів виробництва (група А) над виробництвом предметів споживання (група Б), що призводило до занепаду легкої та харчової промисловості та низького життєвого рівня народу. • Потужна урбанізація, наслідком якої було збільшення кількості міських жителів, загострення житлової та продовольчої проблем. • Нерівномірність економіко-географічного розміщення промислових центрів. • Орієнтація української економіки на видобуток сировини, а не на виробництво готової продукції та розвиток підприємств завершеного циклу. • «Споживчий аскетизм» населення. • Здійснення індустріалізації за рахунок сільського господарства; перехід до насильницької колективізації
2. Хлібозаготівельні кризи 1927—1929 рр.	
Криза 1927—1928 рр.	• Свідоме створення ситуації кризи непу, суть якої полягала у зростанні диспропорції цін на промислові та сільськогосподарські товари (так звані «ножиці цін»), • Свідоме згортання радянським урядом курсу на економічну рівновагу: встановлення високих цін на продукцію, якої

	потребували селяни, наслідком чого стало різке скорочення закупок промислових товарів селянами. • Зниження державою цін на хліб. • 1927 р. — відмова селян здавати хліб державі через низькі закупівельні ціни. • Вихід із кризи за допомогою надзвичайних заходів (від штрафів до конфіскації майна)
Криза 1928— 1929 рр.	• Намір Й. Сталіна покінчити з селянами-власниками, які були економічно незалежними від держави й цим робили державу економічно залежною від них. • Загострення кризи загибеллю частини озимини в Україні. • Звинувачення Й. Сталіним у кризі «куркулів» (генсек головної причини кризи вбачав у виступах проти радянської влади «класових ворогів», передусім зміцнілого за умов непу селянства). • Лютий 1929 р. — влада знову вдається до надзвичайних заходів; повторне вилучення адміністративними методами продовольчих ресурсів, що підірвало ринкові стимули до праці. • Постійне збільшення норми хлібоздачі, за невиконання яких накладалися великі штрафи, а в разі несплати конфісковували сільськогосподарський реманент, худобу, садиби, землю. • Скориставшись штучно створеною кризою хлібозаготівель, на порядок денний було винесено питання перетворення селян-власників на найману робочу силу в одержавлених колгоспах
Результат	Хлібозаготівельна криза допомогла Й. Сталіну згорнути неп
Директивна економіка	
Зміст	• 5 грудня 1929 р. — постанова ЦК ВКП(б) «Про реорганізацію управління промисловості», згідно з якою головними ланками управління ставали підприємства, а не трести. • Позбавлення підприємств економічної самостійності. • Відмова від госпрозрахунку. • Перехід великої промисловості України в підпорядкування загальносоюзних наркоматів. • Запровадження директивного планування. • Створення командної економіки з найвищим ступенем централізації управління
Наслідки	• Формування і закріплення в 1930-ті рр. в СРСР жорсткої командної системи управління з адміністративно-директивними методами керівництва. • Позбавлення Української СРР економічної самостійності
3.Перехід до суцільної колективізації	

Визначення поняття	• Колективізація — система заходів, спрямована на перетворення одноосібних селянських господарств у великі колективні й радянські господарства (колгоспи і радгоспи).
Завдання	• Перекачування коштів із села до міста на потреби індустріалізації. • Забезпечення населення країни дешевими продуктами харчування та сировиною. • Перетворення не контрольованих державою індивідуальних селянських господарств на велике виробництво, повністю підконтрольне партійно-державному керівництву. • Ліквідація дрібнотоварного селянського укладу, який, на думку більшовиків, був джерелом капіталізму на селі, а отже, ліквідація куркульства як класу
Здійснення	• Грудень 1927 р. — XV з'їзд ВКП(б) взяв курс на кооперування села, приводом до чого стала хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр. • Січень 1928 р. — рішення політбюро ЦК ВКП(б) про примусове вилучення в селян зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації. • Листопад 1929 р. — курс на суцільну колективізацію села; пленум ЦК ВКП(б) заслухав доповідь першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про сільське господарство України й про роботу на селі», у якій зазначалося, що Україна повинна в найкоротший строк впровадити колективізацію й показати приклад іншим республікам (колективізація в Україні мала завершитися восени 1931 р. або навесні 1932 р.). • Січень 1930 р. — постанова «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». • Лютий 1930 р. — лист-директива С. Косіора місцевим партійним організаціям, у якому ставилося завдання колективізувати степ за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р.
Розкуркулення. Доля приватних сільських господарів та їхніх господарств	
Визначення поняття	Розкуркулення — експропріація селянських господарств у 30-ті роки ХХ ст. в Україні, складова частина примусової колективізації
Мета розкуркулення	Передача колгоспам (державі) найприбутковіших селянських господарств разом із землею та реманентом, вилучення значних запасів сільськогосподарської продукції, ліквідація найзаможнішого прошарку селян, яких радянська влада вважала джерелом капіталізму на селі

Здійснення	30 січня 1930 р. — постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», яка передбачала ліквідацію цілого класу заможних господарів, яких називали «куркулями»
Доля розкуркулених	Поділ куркулів на три категорії, кожній з яких передбачалася певна міра покарання: 1) активні вороги радянської влади, учасники антирадянських виступів (10-річне ув'язнення або розстріл); 2) пасивні вороги радянського ладу, тобто ті, хто намагався в межах радянського законодавства захищати свою власність (конфіскація майна, виселення до північних та східних районів СРСР); 3) лояльні до політики більшовиків, ті, що не чинили опору радянській владі, але не бажали вступати до колгоспів (переселення за територію колгоспів, надання гіршої землі)
Наслідки	Під розкуркування потрапило близько 200 тис. господарств
4. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні	
Причини	• Волонтаристська політика сталінського керівництва в галузі сільського господарства. • Прискорена насильницька колективізація. • Дезорганізація і деградація сільськогосподарського виробництва внаслідок політики колективізації. • Завищений план хлібозаготівель для України на 1932 р. • Діяльність в Україні надзвичайної хлібозаготівельної комісії В. Молотова
«Закон про п'ять колосків»	7 серпня 1932 р. — постанова «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відома в народі як «Закон про п'ять колосків», згідно з яким: • збирання колосків визнавалося як розкрадання соціалістичної власності; • за крадіжку колгоспного майна передбачався розстріл із конфіскацією всього майна або позбавлення волі терміном не менше 10 років

Хлібозаготівлі та їх суть	• 5 травня 1932 р. — постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) про план хлібозаготівель із врожаю 1932 р., згідно з якою передбачалося заготовити 1103 млн пудів зерна; на Україну припадала найбільша частка — 356 млн пудів. • 22 жовтня 1932 р. — рішення Політбюро ЦК ВКП(б) про створення в основних хлібозаготівельних регіонах Надзвичайних хлібозаготівельних комісій (НХК). • Діяльність в Україні надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з В. Молотовим, метою якої було вилучення хліба в селян за будь-яку ціну: проведення обшуків, запровадження натуральних штрафів, діяльність загороджувальних загонів, реквізиція насінневого, продовольчого й фуражного фондів колгоспів, блокада сіл-боржників тощо. • Листопад 1932 р. — запровадження комісією В. Молотова системи спеціальних бригад із видобутку зерна («червоних валок»), до яких входило понад 110 тис. добровольців (таким чином люди намагалися врятуватися від голодної смерті; вони отримували певний відсоток від вилученого зерна і харчів)
Масштаби та наслідки	• Величезні людські втрати в Україні: 1932 р. — близько 150 тис. осіб; 1933 р. — від 3 до 3,5 млн осіб. • Загибель близько 1 млн селян на Північному Кавказі (особливо на Кубані). • Катастрофічне зниження народжуваності під впливом голоду. • Подолання опору колективізації і як наслідок — перемога колгоспного ладу на селі

Зміни в соціальному складі населення

- Зникнення економічно активних у 1920-ті рр. категорій приватних торговців, власників підприємств.
- Помітне збільшення кількості робітників: їхня питома вага в населенні республіки досягла третини.
- Збільшення загальної кількості службовців і спеціалістів народного господарства, освіти, культури, науки: із 549 тис. осіб у 1928 р. до 2 млн у 1940 р. (понад 25 % мали середню і вищу освіту).

- Зникнення багатомільйонного селянства, яке господарювало самостійно і було власником виробленої продукції; створення натомість колгоспників

Пропагандистський ідеал радянської людини.

Зміни в масовій психології та свідомості населення

- Використання для ідеологічного виправдання терору тези про загострення класової боротьби в СРСР у ході будівництва соціалістичного суспільства.

- Органічне доповнення цього положення іншим — про наявність у радянських республіках «повзучих» націоналістичних ухилів.

- Розпалювання Й. Сталіним та його найближчим оточенням боротьби з «ворогами народу».

- Проведення масових мітингів, організатори яких вимагали від виступаючих засудження виявлених «ворогів народу», схвалення смертних вироків тощо.

- Поширення в суспільстві явища доносів і взаємної підозрливості.

5. Масові репресії. «Великий терор»

Терор — це політика придушення, залякування політичних противників жорстокими насильницькими методами.

Репресії — захід державного примусу, покарання

I хвиля (1928—1931 рр.)	Розкуркулення, депортації, викриття шкідницьких організацій, боротьба проти відомих українських громадських діячів та інтелігенції: • «Шахтинська справа» (1928 р.) над 53 спеціалістами вугільної промисловості Донбасу, які нібито займалися шкідницькою діяльністю; • процес над «Спілкою визволення України» (СВУ) — 1930 р. — справа, спрямована проти «старої» національної еліти; • справа «Українського національного центру» (УНЦ) — 1931 р. — процес над колишніми провідними діячами УНР, серед яких були М. Грушевський, В. Голубович та інші. • боротьба з УАПЦ (із 34 єпископів заарештовано 24, ще вісім зникли без суду і слідства)

II хвиля (1932— 1935 рр.)	• Голодомор, репресії після вбивства С. Кірова, боротьба з «націоналістичним ухильництвом». • Самогубства М. Хвильового та наркома освіти М. Скрипника. • Арешт українських кобзарів і лірників та розправа над ними (грудень, 1934 р.). • Справи «Української військової організації» (УВО), «Блоку українських націоналістичних партій» тощо
III хвиля (1936— 1938 рр.)	Доба «великого терору»: • боротьба з українським націоналізмом (справи «націоналістичної» групи професора М. Зерова, «Блоку українських терористичних груп» та ін.); • боротьба з ухилами в партії (справи «Українського троцькістського центру», «Соціал-демократичної партії України»); • чистка партверхівки, репресії проти членів КП(б)У (Е. Квірінг, Х. Раковський, П. Постишев та інші); • репресії в армії (серед репресованих були відомі радянські полководці Й. Якір — командувач Київського військового округу, І. Дубовий — командувач Харківського військового округу, Є. Ковтюх, Д. Шмідт, І. Уборевич та інші). Репресивні заходи щодо українських діячів культури («розстріляне відродження»)

Тема 8. «Західноукраїнські землі в 1921-1939рр.»

ПЛАН

1. Українські землі у складі Польщі
2. Українські землі під владою Румунії
3. Українські землі у складі Чехословаччини

За підсумками Паризької мирної конференції 1919 р. Східна Галичина була тимчасово окупована **Польщею**, за умовами Ризького миру (березень 1921 р.) до Польщі відійшли Західна Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя, а за рішенням Ради послів великих держав у 1923 р. Східна Галичина закріплюється за Польщею. Територія краю поділилась на 3 воєводства: Львівське, Тернопільське й Станіславське. На території Західної Волині та Західного Полісся були утворені Волинське і Поліське воєводства. Холмщина і Підляшшя увійшли до складу Люблінського воєводства.

Румунія у 1918 р. окупувала Північну Буковину, Хотинський, Ізмаїльський та Аккерманський повіти Бессарабії. 11 вересня 1919 р. за Сен-Жерменським договором Буковину було передано Румунії, а Закарпаття увійшло до складу **Чехословаччини**.

У ті роки в складі Польщі західноукраїнські землі залишались аграрними та економічно відсталими. Територія Польщі була поділена на 2 частини “А” та “Б”. До другої віднесли українські території. Їм відводилась роль сировинної бази та ринку збуту. В ці території майже не вкладались ніякі інвестиції. На території “Б” видачі дозволу для відкриття підприємств були зведені до мінімуму, а встановлені високі залізничні тарифи фактично ізолювали вихід продукції території “Б” до “А”. В промисловості переважали ті галузі, які забезпечували високі прибутки без значних капіталовкладень: нафтодобувна, деревообробна, харчова, переробка мінеральної сировини. 85 % підприємств були дрібними. Намагаючись протистояти економічному впливу іноземців, галичани створювали кооперативи. Напередодні Другої

Світової війни їх налічувалося близько 4 тис. Майже 90 % кооперативів діяли у Східній Галичині.

Кооперативи швидко утворили розгалужену мережу. Кредитові спілки організувалися в асоціацію під назвою «Центробанк», сільські споживчі й торгові спілки утворили «Центросоюз», спілка молочних кооперативів називалася «Маслосоюз», а «Народна торгівля» представляла міських торговців. Організація, що об'єднувала всі кооперативи, наглядала за їхніми рахунками, навчала службовців та забезпечувала загальне керівництво, називалася РУСК (Ревізійна Українська спілка кооперативів). Авторитет спілок підносили їхні керівники, насамперед Остап Луцький та Юліан Павловський.

У складному становищі знаходилося сільське господарство. Велике приватне, державне і церковне землеволодіння у Галичині становило 43,9%. Селянські господарства були дрібними, і в умовах боротьби з поміщицьким господарством були приречені на розорення. На Волині, де великих польських землевласників було менше, земля давала кращий врожай, а селянські наділи були більшими, на селі жилося дещо краще. У липні 1919 р. польський сейм схвалив „Основи земельної реформи”. Але впроваджувана аграрна реформа не ліквідувала безземелля в краї, незважаючи на те, що у колонізаційний фонд Східної Галичини, Волині і Західного Полісся було виділено 445 тис. га землі. За таємним наказом польського уряду лише 5% поміщицьких земель, які підлягали викупу, дозволялося продавати українським селянам. Більша частина земель перейшла у розпорядження польських колоністів – „осадників”, які мали сприяти асиміляції українського населення і в разі потреби виконувати каральні функції. Негативно на стан сільського господарства вплинуло падіння цін на сільськогосподарські продукти, викликане світовою економічною кризою. В наслідок цього скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я худоби.

Негативні процеси в промисловості та сільському господарстві призвели до стрімкого зростання безробіття. Надлишковою робочою силою активно

користувалися роботодавці, збільшуючи робочий день подекуди до 14 годин, не турбуючись про забезпечення умов праці. Широко використовувалася жіноча і дитяча праця, почастишали випадки каліцтва на виробництві. Грошова оплата праці майже не практикувалася, частіше розраховувалися натуральними продуктами. Природний приріст населення напередодні Другої Світової війни становив лише 8 на 1 тис. чоловік.

Не маючи можливості знайти роботу вдома, українське населення виїздило за кордон у пошуках заробітку. Але у цей період еміграція виявилася менш ефективною, ніж колись, оскільки Сполучені Штати й Канада скоротили квоту емігрантів, яких вони могли прийняти. В результаті з 1919 по 1939 рр. з території Східної Галичини виїхало лише 190 тис. чоловік. Натомість край активно заселявся іноземцями. Їхня кількість лише у Львові становила більше 80 %.

Як і до війни, інтелігенція продовжувала здійснювати політичне, культурне й навіть соціально-економічне керівництво західноукраїнським суспільством. Але на відміну від XIX ст., коли велику частину цього класу становили священики, у міжвоєнний період переважна більшість інтелігенції була світською. За даними польських дослідників, у 30-х роках інтелігенція становила близько 1 % (15 тис. чоловік) усього західноукраїнського населення, що працювало (серед поляків аналогічний показник дорівнював 5 %). Головною причиною відносно невеликого числа освічених українців була політика уряду, спрямована на те, щоб ускладнити для осіб непольської національності доступ в університети. Так, у Львівському університеті частка українців ледве сягала 10 %.

31 липня 1924 р. вийшов закон про визнання державною мовою польської. Офіційна влада взяла курс на ліквідацію української школи: якщо у 1911 – 1912 рр. в Східній Галичині існувало 2418 укр. шкіл, то в 1926 – 1927 – лише 845. Реагуючи на полонізацію освіти, у Львові було засновано таємний Український університет (1921 – 1925). Сучасники називали його „катакомбним”. Тут існувало три факультети (філософський, правничий та

медичний), діяло 15 кафедр, навчалось 1500 студентів. Центром національної культури у 20 – 30-х рр. було Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Не витримуючи національного та соціального гноблення, робітники організовували страйки на підприємствах, селяни захоплювали поміщицькі землі. Опір населення призводив до репресій з боку уряду. Восени 1930 р. на території українських земель була проведена пацифікація (утихомиріння). Поліція та війська придушували селянські повстання. У 1934 р. У Березі-Картузькій був організований концентраційний табір для політичних в'язнів.

Важливим чинником суспільного життя на західноукраїнських землях була греко-католицька церква, яка у 1939 р. об'єднувала 4440 церков з 4,37 млн. віруючих. У захисті прав греко-католицького населення від утисків поляків важливу роль відіграв митрополит А. Шептицький, який виступав проти пацифікації і підтримував політику нормалізації.

Українські території, які увійшли до складу **Румунії**, відзначалися злиденністю у порівнянні з власне румунськими землями. Це при тому, що рівень життя в Румунії був одним з найнижчих у Європі. Безробіття охопило 50 % працездатного українського населення. Двадцять два роки, проведені українцями під владою Румунії, поділяються на три періоди. У перший період, що тривав з 1918 по 1928 р., румунський уряд запровадив у провінції воєнний стан. Серед буковинських українців, при звичаєних до впорядкованої конституційної системи Австрії, ліквідація їхніх прав і румунізація культурного життя посіяли шок і розгубленість. Згодом вони трохи оговталися протягом відносно ліберального періоду 1928-1938 рр. Але у 1938 р., з приходом до влади в Румунії військових, почався період жорстокого, майже тоталітарного правління. Жорстока політика влади у перший період викликала опір населення. Зокрема, 16 вересня 1924 р. у Бессарабії в районі Татарбунар спалахнуло повстання, в якому брало участь 6 тис. чоловік. Для придушення повстання уряд залучив війська. Бої тривали до 25 вересня і закінчилися поразкою повстанців. Над учасниками антирумунського виступу

відбувся процес, відомий під назвою „процес 500”. Через активне втручання міжнародної спільноти, вирoki виявилися відносно м’якими. Було засуджено лише 85 чоловік.

Щодо **Чехословаччини**, то їй належало Закарпаття. У 1930 р. тут мешкало 549 тис. українців. Уряд Чехословаччини вів найбільш сприятливу політику до Закарпаття порівняно з іншими урядами. Збільшувались чисельність українських шкіл, але 28 червня 1925 р. українську мову визнали чужою, що призвело до звуження викладання української мови й розширення чеської. Робились часткові інвестиції в промисловість, але вони були дуже малі. За станом на 1926 р. в краї діяли 92 підприємства з чисельністю робітників – 6718. Була проведена аграрна реформа: великі землевласники позбавлялися частини земель, які були роздані селянам. Почалося будівництво доріг, мостів, проводилася електрифікація. Слід зауважити, що уряд вкладав у економіку краю більше коштів, ніж отримувал від нього прибутків.

Отже, західноукраїнські землі на початку 20-х рр. ХХ ст. опинилися у складі трьох держав: Польщі, Румунії та Чехословаччини. Соціально-економічне становище цих територій було складним. Західноукраїнські землі розглядалися як джерело сировини і дешевої робочої сили. Особливо складним було становище українських земель у складі Румунії, де злиденне становище краю поєднувалося з жорстким ставленням уряду.

Тема 9. «Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 50-х – середина 60-х рр..)»

ПЛАН

1. Внутрішньополітичне становище України у середині 1950-х рр.
2. Стан промисловості та сільського господарства
3. XX з'їзд КПРС і початок лібералізації. Реабілітація жертв сталінських репресій.
4. Зміни в управлінні господарством.
5. Науково-технічна революція
6. Реформи освіти. Посилення русифікації

1. Внутрішньополітичне становище України у середині 1950-х рр.

- 5 березня 1953 р. — смерть Й. Сталіна.
- 26 червня 1953 р. — арешт Л. Берії за звинуваченням у шпигунстві й підготовці державного перевороту та його таємна страта; згодом арешт і страта міністра внутрішніх справ УРСР П. Мешика та його заступника.
- Червень 1953 р. — звільнення з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова, обрання на цю посаду О. Кириченка (вперше українець за походженням обійняв таку високу посаду).
- Перемога М. Хрущова в боротьбі за владу в Кремлі. Початок десталінізації — процесу ліквідації наслідків сталінізації, що почався після смерті Й. Сталіна.
- Створення комісій щодо перегляду справ засуджених у 1934—1953 рр.
- Початок реабілітації — виправдання, поновлення доброго імені чи репутації несправедливо обвинуваченої або засудженої особи.
- Ліквідація позасудових органів, воєнних трибуналів військ МВС (1953 р.), скасування надзвичайних законів і постанов, спрямованих на боротьбу з «ворогами народу».

Зростання ролі українського чинника в різних сферах суспільного життя (висування місцевих кадрів на керівні посади в регіонах, поява вихідців з України в найближчому оточенні М. Хрущова тощо).

- Розширення прав республік (в Україні із союзного до республіканського підпорядкування було переведено кілька тисяч підприємств та організацій).

- 19 лютого 1954 р. — указ Президії Верховної Ради СРСР на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», «враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські зв'язки між Кримською областю і Українською РСР».

- Процес лібералізації суспільства 1953—1964 рр. дістав назву «відлига».

2. Стан промисловості та сільського господарства	
Промисловість	Важливе місце промисловості України в загальносоюзній економіці. 1950-ті рр. — Україна мала значний економічний потенціал: • республіка перетворилася на один із центрів машинобудування; • висунення на перший план металургії, енерго- й електромашинобудування; • збільшення обсягів видобутку вугілля, нафти, газу. Збереження перекосу в бік важкої промисловості. Технічне відставання промисловості України, як і всього СРСР, у більшості галузей; повільне впровадження новітніх досягнень науки і техніки. Кінець 1950-х рр. — уповільнення розвитку промисловості
Сільське господарство	1950 р. — укрупнення колгоспів і перетворення частини їх на радгоспи. Вересень 1953 р. — пленум ЦК КПРС, який констатував кризовий стан сільського господарства та започаткував низку реформ в аграрному секторі: • збільшення капіталовкладень у сільське господарство; • забезпечення кадрами МТС; списання заборгованості колгоспів; • збільшення заготівельно-закупівельних цін на

	сільськогосподарську продукцію; заохочення особистого підсобного господарства (зменшення податків, їх тверда сума та відповідність розмірам господарства); Лютий-березень 1954 р. — початок освоєння цілинних земель (з України до Казахстану та Сибіру було спрямовано значні людські та матеріальні ресурси)
3.XX з'їзд КПРС і початок лібералізації. Реабілітація жертв сталінських репресій	
Дата	14—25 лютого 1956 р. — XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов виступив із закритою доповіддю «Про культ особи Й. Сталіна та його наслідки»
Зміст доповіді М. Хрущова	• Критика сталінської політики як хибної та злочинної через організацію масових репресій, депортацію народів під час війни, використання незаконних методів слідства тощо. • Критика особи, а не системи, яка її породила (причинами появи культу особи Сталіна називали його риси характеру, гостру боротьбу з капіталістичним оточенням тощо). • Початком злочинної політики визначався 1934 р., тобто не ставилися під сумнів методи проведення колективізації, голодомор 1932—1933 рр. тощо. • Небажання правлячої верхівки розділити відповідальність за вчинені злочини; незмінність партійних засад
Наслідки	• 30 червня 1956 р. — постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». Початок офіційної десталінізації. • Створення комісій щодо перегляду справ засуджених у 1934—1953 рр. • Розформування ДУТАБу (рос. ГУЛАГ). Чистка органів держбезпеки і значне скорочення їх кількості. • Припинення ідеологічних кампаній проти інтелігенції, націоналізму тощо. • Зростання ролі українського чинника в різних сферах суспільного життя (висування місцевих кадрів на керівні посади в регіонах, поява вихідців з України в найближчому оточенні М. Хрущова тощо). • Розширення прав республік (в Україні із союзного до республіканського підпорядкування переведено декілька тисяч підприємств та організацій)

Загострення боротьби серед вищого партійного керівництва України.
Усунення М. Хрущова від влади

- Невдоволення партійним керівництвом, «волютаризмом» М. Хрущова, скороченням партійного апарату та втратою привілеїв, поглибленням демократичних процесів.

- Літо 1963 р. — відкликання М. Хрущовим із Києва до Москви М. Підгорного; призначення останнього на посаду секретаря ЦК КПРС.

- 1963 р. — обрання першим секретарем ЦК КПУ П. Шелеста.

- Приєднання М. Підгорного та П. Шелеста до учасників змови, що готувалася керівництвом КДБ та Л. Брежньєвим.

- 12 жовтня 1964 р. — члени Президії ЦК КПРС порушили питання про недовіру М. Хрущову.

- 14 жовтня 1964 р. — звільнення пленумом ЦК КПРС М. Хрущова з усіх посад «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я»; обрання першим секретарем ЦК КПРС Л. Брежньєва, а Головою Ради Міністрів СРСР — О. Косигіна.

- У результаті: жовтневий Пленум ЦК КПРС (1964 р.) ознаменував початок нового етапу радянської історії; до влади в державі та партії прийшли представники так званого «третього покоління» радянських керівників; кар'єра цих людей була тісно пов'язана зі сталінською кадровою політикою кінця 1930-х рр.

Спроби здійснення економічних реформ	
Мета реформ	• Виведення промисловості та сільського господарства з кризи.• Розширення прав республік і місцевих органів влади в економічних питаннях.• Розширення прав трудових колективів із метою зацікавлення їх у результатах своєї праці.• Прискорення темпів науково-технічного прогресу.• Скорочення розриву в економічному розвитку із західними країнами.• Сприяння поліпшенню кооперації та поділу праці в межах

	економічного регіону
Курс на здійснення реформ	1956 р. — розробка на XX з'їзді КПРС програми створення єдиного народногосподарського комплексу, який мав охопити всі ланки суспільного виробництва, розподілу й обміну в межах усієї країни: безупинний технічний прогрес; швидке зростання продуктивності праці; подальший розвиток усіх галузей промисловості; підвищення матеріального і культурного рівня життя народу. 1959—1965 рр. — семирічний план розвитку СРСР; в Україні головними ділянками семирічки мали стати: • збільшення видобутку залізних руд, початок видобутку урану, титану й нікелю; • значне збільшення продукції спеціальних сталей для ракетної, реактивної й електронної техніки; • освоєння близько 2000 нових видів машин, приладів та інструментів; • значне збільшення видобутку нафти й газу; • збільшення обсягів вирощування зерна, і зокрема кукурудзи; • житлове і комунальне будівництво тощо.
4.Зміни в управлінні господарством	
Децентралізація управління	• Створення раднаргоспів та ліквідація низки галузевих міністерств. • 1957 р. — створення в УРСР 11 територіальних раднаргоспів, серед яких найбільшими були Київський,

	Харківський та Львівський, що склалися з декількох областей. • 1960 р. — формування додатково трьох нових раднаргоспів — Кримського, Полтавського й Черкаського). • Об'єднання у раднаргоспи 2,8 тис. підприємств України, що виробляли переважну більшість промислової продукції республіки
Визначення	Раднаргоспи (Ради народного господарства) — територіальні органи управління, створені в 1957 р. замість галузевих міністерств, які помітно поліпшили управління економікою регіонів, але призвели до розриву зв'язків між галузями
Позитивні наслідки	• Розширення господарчих прав на місцях • Наближення управління до виробництва • Скорочення управлінського апарату
Негативні наслідки	• Ускладнення зв'язків між підприємствами окремих раднаргоспів, так зване «місництво» • Незацікавленість у комплексному розвитку всієї галузі
Збереження старих важелів адміністративно-командної системи, реформа не була підкріплена введенням госпрозрахунку та наданням самостійності підприємствам, що призвело до повернення старої централізованої схеми управління: • 1960 р. — створення Української ради народного господарства та зменшення кількості українських раднаргоспів до семи; • 1963 р. — заснування Вищої ради народного господарства СРСР та низки державних комітетів з окремих галузей промисловості	

Розвиток промисловості

- Модернізація та структурну перебудову традиційних галузей промисловості УРСР — металургії, вуглевидобування, важкого машинобудування тощо.

- Нарощування виробництва чорних металів; будівництво нових доменних та мартенівських печей.

- 1955 р. — вихід на проектну потужність Каховської ГЕС, спорудження Кременчуцької, Дніпродзержинської та Київської гідроелектростанцій.

- Від середини 1950-х рр. значна увага приділялась розвитку машинобудування та нових засобів автоматизації.

- Поява нової галузі промисловості — легкового автомобілебудування (Запоріжжя).
- Значні успіхи в галузі авіабудування: налагодження випуску нових типів пасажирських і транспортних літаків високого класу.
- Впровадження у виробництво здобутків науково-технічної революції (НТР).
- Збільшення обсягів випуску товарів народного споживання.
- Підвищення продуктивності праці на 42 % та на 65 % загального приросту промислової продукції УРСР у 1959—1965 рр., а з іншого боку, — помітне відставання від країн із ринковою економікою.

Аграрна політика у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр.

1953—1964 рр. — значна увага приділялась розвитку аграрного сектору (відбулося 14 пленумів ЦК КПУ з питань сільського господарства); до 1958 р. приріст продукції сільського господарства в УРСР становив 7 % щорічно.

Новий наступ на особисті присадибні господарств:

- 1956 р. — встановлення високого податку на утримання худоби в міській місцевості, обмеження власників худоби в пасовищах і заготівлі кормів;
- 1959 р. — заборона утримувати худобу в містах і робітничих селищах, встановлення ліміту на утримання живності на селі; зменшення продажу продуктів тваринництва, підвищення цін на них.

«Кукурудзяна кампанія» — спроба вирішити проблему з кормами, збільшивши обсяги виробництва кукурудзи; зменшення посівів пшениці та інших цінних культур в Україні.

Надпрограма у тваринництві (за 3—4 роки наздогнати США у виробництві м'яса, молока та масла на одну особу); завищені плани здачі продукції тваринництва, зменшення поголів'я худоби.

1957—1960 рр. — проведення нової кампанії по укрупненню колгоспів, у результаті якої посівні площі одного колгоспу збільшувалися в три рази; скорочення кількості колгоспів до 9,5 тис.

Поширення кампанії по перетворенню колгоспів на радгоспи.

Створення замість сіл «агроміст» із населенням 5 тис. жителів; супроводження цієї кампанії ліквідацією неперспективних сіл (швидка відмова від ідеї «агроміст», продовження кампанії з ліквідації неперспективних сіл у наступні десятиліття).

1958 р. — реорганізація МТС: перетворення МТС на ремонтно-технічні станції з обслуговування колгоспної техніки шляхом примусового викупу колгоспами старої техніки МТС за завищеними цінами; перетворення слушної ідеї про можливість для колгоспів вільно розпоряджатися власною технікою на їх чергове обкрадання (надзвичайно високі ціни на техніку, відсутність достатніх коштів у господарствах для викупу останньої, втрата кваліфікованих кадрів, які працювали в МТС і не хотіли працювати в колгоспах, тощо).

Нові явища в соціальній сфері. Зрушення в повсякденному житті населення

1956 р. — скасування Верховною радою СРСР кримінальної відповідальності робітників і службовців за самовільне залишення підприємств.

Перегляд тарифної системи оплати праці, що забезпечило її відчутне підвищення.

Скорочення робочого тижня (протягом 1958—1960 рр. відбулося переведення всіх робітників і службовців на семигодинний робочий день; для працівників, зайнятих на підземних роботах, та деяких інших категорій встановлювався шестигодинний робочий день).

Помітні зрушення в оплаті праці колгоспників:

- запровадження помісячного, подекуди — поквартального грошового та натурального авансування (замість оплати один раз на рік);

- стабілізація видачі продукції на трудодні;
- зростання грошової оплати більше ніж у 4 рази.

1957 р. — ліквідація практики державних позик, які забирали майже 10 % заробітків трудящих і були прихованою формою додаткового оподаткування населення; проте виплата державного боргу населенню за придбані облігації відкладалася на 20 років.

1956 р. — закон «Про державні пенсії», який встановлював порядок призначення і виплати пенсій; право на пенсію за віком мали: чоловіки, які досягали 60 років і їхній трудовий стаж становив не менше ніж 25 років; жінки, які досягали 55 років і мали 20 років трудового стажу.

1956 р. — збільшення розміру пенсій.

1960-ті рр. — видача паспортів селянам, які отримали можливість вільно пересуватись у межах держави, виїжджати на навчання або роботу до міст.

Безкоштовне отримання житла.

Високі темпи розвитку житлового будівництва:

- 1951—1958рр. — будівництво у республіці 2 млн квартир площею 85,7 м².
- 1958—1965 рр. — введення в експлуатацію 60 млн м² житла.

5.Науково-технічна революція	
Визначення	Науково-технічна революція (НТР) — процес якісного перетворення продуктивних сил на основі досягнень науки і техніки
Досягнення	Створення Державного комітету Ради Міністрів СРСР у справах нової техніки. Заснування Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів; відкриття в УРСР 5 тис. організацій цього товариства. Впровадження перших кібернетичних машин. Досягнення у галузі космонавтики: • 1957 р. — запуск першого штучного супутника Землі; • 1961 р. — політ Ю. Гагаріна в космос. Використання атомної енергії з мирною метою. Заміна паровозів тепловозами й електровозами, пароплавів — теплоходами, використання нових машин та технологій тощо. Повільні темпи НТР; перекис у бік оборонної галузі, недостатні

	асигнування на науку, відсутність конкурентної боротьби виробників на ринку

Здобутки науки

- Створення Обчислювального центру на чолі з В. Глушковим (1957 р.), який працював над створенням електронно-обчислювальних машин для управління виробничим процесом.
- Дослідження проблем атомної енергетики у Харківському фізико-технічному інституті на чолі з І. Курчатовим.
- Розробка Інститутом механіки АН УРСР рекомендацій щодо створення міжконтинентальних ракет, дослідження теорії конструктивної міцності пластмас тощо.
- Створення в 1960 р. в Інституті фізики ядерного реактора, де здійснювалися дослідження атомного ядра.
- Внесок українських учених у розвиток космонавтики (участь у запуску першого супутника Землі в 1957 р. тощо).
- Розробка нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань під керівництвом М. Амосова.
- Видання першої багатотомної «Української Радянської Енциклопедії», «Українського історичного журналу» та ін.

6.Реформи освіти. Посилення русифікації	
Шкільна освіта	1959 р. — шкільна реформа (впровадження обов’язкової восьмирічної освіти, перетворення 10-річних шкіл на 11-річні, створення матеріальної бази для того, щоб учні могли отримати робітничі професії)
Вища освіта	• Зростання кількості вузів, технікумів, профтехучилищ. • Зростання кількості профтехучилищ в 1,5 разу. • Підготовка в системі профтехосвіти 270—290 тис. спеціалістів за рік. • Підготовка фахівців нових спеціальностей у галузі виробництва та експлуатації автоматичних та телемеханічних пристроїв, обчислювально-аналітичних машин.

	• Значна увага приділялась розвитку заочної та вечірньої форм навчання. • У 1963 р. в Україні на 10 тис. населення припадало 129 студентів
Русифікація	Русифікація освіти (згідно зі шкільною реформою 1959 р. було затверджено положення про факультативність вивчення української мови в школі; наказ Міністерства освіти УРСР, згідно з яким російська мова стала обов'язковою для вивчення, а українську можна було вивчати за бажанням)
«Відлига» в українській літературі та мистецтві	
Література	• Реабілітація українських поетів та письменників: О. Олесь, М. Вороного, В. Еллана-Блакитного, Г. Косинки, В. Чумака, О. Досвітнього та інших. • Пожвавлення літературного життя (поштовхом стала стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність» (1955 р.). • Поява нових творів В. Сосюри «Розстріляне безсмертя» та «Мазепа» (не надруковані), Л. Первомайського «Дикий мед», Г. Тютюнника «Вир», М. Стельмаха «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», О. Гончара «Тронка» та ін. • Виникнення плеяди молодих літераторів (В. Симоненко, Л. Костенко, М. Руденко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Ю. Мушкетик, І. Драч та ін.)
Мистецтво	• Збагачення музичного мистецтва новими творами С. Людкевича, А. Кос-Анатольського, братів Гергія та Платона Майбород, А. Штогаренка та ін. • Плідна праця композиторів-піснярів О. Білаша, А. Філіпченка, І. Шамо. • Пошук нових форм творчості українськими художниками (М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, Т. Яблонська, В. Зарецький тощо). • Зростання інтересу до театрального мистецтва (плідна робота режисерів Г. Юри, М. Крушельницького, В. Скляренка та ін.; талановита гра акторів А. Бучми, В. Добровольського, Ю. Лаврова, Н. Ужвій тощо). • Створення нових кінофільмів (роботи О. Довженка «Антарктида», «Зачарована Десна», «Поема про море», С. Параджанова «Перший хлопець», «Українська рапсодія», В. Денисенка «Сон» та ін.)
«Шістдесятництво» в українській культурі	
Визначення поняття	Шістдесятники — покоління молодих літераторів та митців 1960-х рр., учасників руху за оновлення радянського суспільства, які протестували проти заідеологізованості в зображенні дійсності, боролися за відродження рідної мови, піднесення національної самосвідомості й людської гідності

Представники	Письменники: І. Драч, М. Вінграновський, В. Дрозд, Г. Тютюнник, Б. Олійник, В. Дончик, В. Симоненко, М. Холодний, Л. Костенко, В. Шевчук, Є. Гуцало; художники: А. Горська, В. Зарецький, Б. Чичибабін; літературні критики: І. Дзюба, Є. Сверстюк; режисер Л. Танюк; кінорежисери: С. Параджанов, Ю. Ілленко; перекладачі: Г. Кочур, М. Лукаш та інші
Діяльність	• Сповідання свободи творчого самовираження, культурного плюралізму, пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими. • Влаштування неформальних літературних читань та художніх виставок, вечорів пам'яті репресованих митців, постановка замовчуваних театральних п'єс, складання петицій на захист української культури. • 1960 р. — створення Клубу творчої молоді у Києві — першого осередку «шістдесятників» на чолі з Лесем Танюком (його учасники — І. Драч, М. Вінграновський, І. Світличний, А. Горська та ін.), який займався пропагуванням українських народних традицій, організацією різних мистецьких гуртків, пошуком місць масових поховань жертв
Дії влади	• 1963 р. — перша хвиля ідеологічних звинувачень на адресу шістдесятників, насамперед у націоналізмі. • Розгортання кампанії цькування шістдесятників у пресі, на засіданнях спілок та різноманітних зібраннях. • Заборона партійними та карними органами літературно-мистецьких зустрічей та творчих вечорів; закриття клубів творчої молоді. • Поступове позбавлення більшості шістдесятників можливості видавати свої твори; звільнення з роботи, організація провокацій тощо
Значення	Українські митці-шістдесятники своїми творами й активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури, сприяли демократизації суспільно-політичного життя в республіці
Зародження дисидентського руху в Україні та його особливості	
Зародження	Середина 1950-х рр. — зародження дисидентського руху в СРСР
Визначення	Дисидентство — це опозиційний рух проти панівного державного ладу, протистояння офіційній ідеології та політиці
Причини виникнення	• Поліпшення внутрішньополітичного клімату за часів «відлиги», що призвело до нової хвилі національно-визвольної боротьби. • Антикомуністичні виступи в країнах Східної Європи (в Угорщині, Польщі, Чехословаччині). • Активний правозахисний рух, спричинений прийняттям Декларації прав людини (1948 р.) • Монопольна влада партійно-радянської бюрократичної верхівки. • Утиски та обмеження національного та культурно-духовного життя. Політика русифікації
Форми	• Протести, звернення на адресу керівників країни, «відкриті листи» до

боротьби	ООН («відкритий лист» до ООН українських політв'язнів мордовських концтаборів, у якому узагальнювалися вимоги українського дисидентства, висловлювався рішучий протест проти дискримінації українства). • Поширення нелегальної літератури (так званий «самвидав»). • Створення дисидентських організацій
Особливості	• Національно-демократичне забарвлення. • Мирні, ненасильницькі форми боротьби. • Охоплення дисидентським рухом різних соціальних прошарків населення — інтелігенції (письменники, журналісти, вчителі, юристи тощо), студентства, робітництва тощо.
Діяльність дисидентської організації УРСС	
Визначення поняття	Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) — перша підпільна організація партійного типу в Україні повоєнного періоду, що вдалася до ненасильницьких, правових методів здобуття незалежності
Роки	1959—1961 рр.
Лідери	Л. Лук'яненко, І. Кандиба
Мета	• Ненасильницька боротьба за національні, культурні, економічні, громадянські права в Україні. • Незалежна Україна з радянським ладом і соціалістичною економікою
Розгром	• 1961 р. — викриття УРСС органами КДБ, арешт Л. Лук'яненка, І. Кандиби, С. Віруна, В. Луцьків, О. Лібовича та ін. • 20 травня 1961 р. — засудження Львівським обласним судом учасників УРСС до тривалих термінів позбавлення волі, а Л. Лук'яненка до страти, що згодом була замінена 15-ма роками ув'язнення

Тема 10. «Україна в умовах незалежності»

ПЛАН

1. Початок державотворчих процесів
2. Економічні проблеми незалежної держави
3. Державотворчі процеси в Україні в 1999-2001рр.

1. Початок державотворчих процесів

Проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. принципово по-новому поставило питання державного, економічного та політичного розвитку України.

Йшлося про нову і, як засвідчив подальший розвиток подій, надзвичайно складну сторінку її багатовікової історії.

Проголошення незалежності України та завдання створення самостійної Української держави закономірно висунули проблему розгортання державотворчих процесів. Народ України заявив, що будуватиме державу суверенну й самоврядну, незалежну та відкриту, демократичну і правову. Розв'язання цього завдання наштовхнулося на цілу низку дуже непростих питань.

Процес державотворення в Україні на відміну від інших країн, котрі постали перед аналогічними проблемами в кінці 80-х - на початку 90-х років, проходив у специфічних умовах і визначався своїми особливостями. Пізнання цього вкрай важливе тому, що по-перше, стають зрозумілими причини сьогочасних проблем нашого розвитку, по-друге, тому, що більш чіткими бачаться шляхи, політичні рішення та економічні важелі, котрі дійсно можуть забезпечити вихід Української держави з економічної кризи та політичної нестабільності, в яких вона перебуває з моменту свого утворення.

Наше з вами сьогодення - це період переходу від тоталітарно-комуністичного режиму до демократичної, незалежної, правової держави. Як свідчить досвід багатьох країн Центральної та Східної Європи, бажано все зробити для того, щоб цей період був якомога коротшим, щоб якомога швидше суспільство звільнялося від рудиментів комуністичної системи і переходило на сучасні ринкові рейки. Україна, на жаль, поки не зуміла зробити цього. І саме тут слід шукати основну причину чи не всіх сьогоднішніх негараздів.

Чому ж так сталося? На це існувало багато чинників. Інколи складається враження, що процеси кінця 80-х - початку 90-х років заскочили наше суспільство дещо зненацька. Швидкий прорив України до національного суверенітету та державної незалежності породив серед значної частини

тогочасної політичної еліти почуття надмірної впевненості у власних силах та можливостях.

2. Економічні проблеми незалежної держави

Суспільство опинилося в стані чи не масової політичної та економічної ейфорії. Але "медовий місяць" незалежності України явно затягнувся. Ставало дедалі очевиднішим, що слід переходити до розв'язання практичних завдань, пов'язаних зі створенням Української держави. А до цього, як показали подальші події, керівництво держави не було готове. І не тільки з власної вини: прорив до суверенності та незалежності, розпочатий за Президента Л. Кравчука, значною мірою здійснювався на фоні психологічної, професійної та концептуальної невідповідності усіх державних структур до роботи в умовах, котрі відрізнялися від тих, які практикувалися за радянської доби.

Виховані попередньою системою кадри з їхнім досвідом "соціалістичного господарювання" постали перед дилемою: або одночасно і вчитися, і працювати над створенням сучасної держави з сучасною політичною та економічною системою, або працювати приблизно так, як за старих часів. Судячи з сучасного стану українського суспільства, зокрема його економіки, владі так і не вдалося знайти оптимального розв'язання проблеми кадрів, а саме від них значною мірою залежить успіх будь-якої справи. Наслідки цього продовжують справляти свій негативний вплив практично на всі сфери нашого життя.

Серйозною перепоною на шляху розгортання державотворчих процесів залишається те, що в суспільстві, політичних партіях і рухах і досі немає згоди щодо того, яке суспільство ми будемо. Українська національна ідея як об'єднуюча не є загально визнаною. Гострота проблем, з якими стикнулася наша держава в перші роки свого існування, поглиблювалась економічною кризою, катастрофічним падінням промислового та сільськогосподарського виробництва. При цьому зусилля політичного керівництва значною мірою витрачалися не на негайне подолання цих явищ,

а на полеміку та між-партійні чвари. Робилися, зокрема, спроби довести, що криза економіки та її наслідки є результатом переходу до ринкової системи, відмови від радянського досвіду господарювання, нарешті, результатом розпаду СРСР та розриву економічних зв'язків між його колишніми республіками.

Таке пояснення не витримує серйозної критики. Насамперед Україна не здійснила перехід до ринкової системи господарювання, до цього нам, на жаль, ще далеко. Ми вкрай повільно рухаємося в цьому напрямку - і саме в цьому одна з причин нинішньої соціальної та економічної кризи. Що ж до радянського "досвіду", куди нас хочуть повернути ліво-комуністичні сили, то він добре відомий в усьому світі. Саме він створив економіку імперії, котра перестала існувати не в результаті воєн чи інших зовнішніх загроз, а внаслідок внутрішнього самознищення.

СРСР зник із карти світу, але за довгі десятиліття режим зробив усе можливе для того, щоб проблеми, створені ним, залишилися і долалися іншими, в тому числі Україною - з її величезним, але малоефективним економічним потенціалом.

Незалежна Україна отримала у спадок господарство, де тотальними були панування державно-колгоспної власності, заборона і переслідування ринкових відносин, мілітаризація економіки (майже 80% народного господарства УРСР було пов'язане з військово-промисловим комплексом).

Незаперечним фактом є те, що саме радянська, а не будь-яка інша влада проводила таку політику, яка не рахувалася ні з національними інтересами України, ні з вимогами екологічної безпеки її населення, котре неодноразово ставало жертвою справжнього геноциду.

Що ж стосується посилення розрив економічних зв'язків між колишніми радянськими республіками, то цей розрив тільки загострив кризу, створену адміністративно-командною системою за радянських часів. Слід додати, що незалежна Україна отримала й не менш згубну спадщину.

Йдеться про практичну відсутність сучасного досвіду в галузі розбудови інституцій державної влади, демократичних традицій, парламентаризму тощо.

Як вже зазначалося, українське суспільство, в тому числі й та його частина, яку ми називаємо політичною елітою, значною мірою виявилось не готовим до розбудови незалежної Української держави. Практично протягом усіх років української незалежності не вдалося досягти конструктивної співпраці основних гілок влади. Створена на початку 2000 р. більшість у Верховній Раді в квітні 2001 р. фактично перестала існувати. Парламент держави скоріш нагадував собою політико-ідеологічний клуб, ніж вищий законодавчий орган держави.

Тільки в 1996 р. Верховна Рада приймає Конституцію України. Національне законодавство не сприяє створенню належного інвестиційного клімату, гальмує наш економічний розвиток. Журнал "Інстітющнл інвестор" у щорічному рейтингу інвестиційної привабливості ставить Україну на останні місця - 102-те, 105-те, 109-те. Фактично, як зазначається в посланні Президента України до Верховної Ради "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 р. ", держава протягом майже усіх років незалежності знаходилася в стані економічної кризи.

За 1990-1999 рр. ВВП країни скоротився на 59,2%, обсяги промислової продукції - на 48,9%, сільського господарства - на 51,5%ю Реальна заробітна плата зменшилася у 3,82 рази, а реальні виплати пенсій - у 4 рази. Світова економічна історія не знає подібних масштабів падіння економіки у мирний час. Все це вкрай негативно позначається на життєвому рівні народу. Україна належить до країн не лише з високим, а й зростаючим рівнем бідності. Сьогодні до категорії бідних і злиденних, за офіційними даними, відносяться 42% її населення.

Високий рівень бідності у поєднанні з психологічною неготовністю переважної частини населення України рахуватися з такою ситуацією постійно провокує політичну нестабільність, ідеологічне протистояння.

Невід'ємна складова такої ситуації - зростання корумпованості в суспільстві, створення кланово-олігархічних об'єднань, майже тотальна політична зааганжованість ЗМІ, порушення конституційних прав громадян, тощо. За рівнем корумпованості на думку "Трансперенсі інтернейшнл" Україна посідає третє місце з кінця. Все це посилює опозиційні настрої в суспільстві, викликає гострі соціально-політичні конфлікти, підриває довіру до влади, не сприяє зміцненню міжнародного іміджу України.

Події квітня 2001 р., пов'язані з відставкою уряду ще раз нагадали про це. Головним політичним підсумком 2000 р. слід вважати те, що вперше за всю історію незалежності України було здійснено рішучі кроки, спрямовані на подолання розбалансованості між економічними і політичними перетвореннями, досягнення перших економічних успіхів. Як свідчать офіційні джерела після тривалої економічної кризи досягнуто реального економічного зростання: ВВП зріс на 6%, промислове виробництво на 12,9%, валова продукція сільського господарства - на 9,2%.

Позитивними результатами 2000 р. стало погашення заборгованості з пенсій, активізація інвестиційної, в т. ч. кредитної діяльності, зростання експортного потенціалу національної економіки, зменшення зовнішнього боргу. Вперше спостерігається позитивне сальдо в зовнішній торгівлі. Частка експорту в ВВП України становила майже 60% - це дуже високий показник.

Україні вдалося уникнути дефолту. Серйозно зміцнилася бюджетна позиція. Не дивлячись на все це, більшість Верховної Ради України, основу якої на день голосування, тобто 26 квітня 2001 р., склали депутати від компартії, об'єднаних соціал-демократів, "Трудової України" та "Демократичного союзу", 263 голосами "За" відправили у відставку уряд В. Ющенка. Він став восьмим прем'єром, якого спіткала така доля, за 10 р. української незалежності, але, мабуть, першим, який випав із влади не стільки з економічних, скільки з партійно-політичних міркувань.

Цей уряд вперше у боротьбі за існування не вступив із депутатами ні в політичні, ні в майнові торги. Президент Л. Кучма, який висловив свою

незгоду з рішенням Верховної Ради заявив, що до кінця травня 2001 р. він запропонує кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, яким став Анатолій Кінах.

3. Державотворчі процеси в Україні в 1999-2001рр.

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України перед українським народом постали такі завдання:

- розбудова власної суверенної держави;
- ліквідація тоталітарних політичних структур і розбудова правової демократичної держави;
- перетворення централізованої державної економіки на багатоукладну, ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- національне відродження, оздоровлення міжнаціональних відносин;
- встановлення рівноправних зв'язків з іншими державами.

Ключовим завданням перших років державотворчого процесу стало формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової, створення української армії та інших силових структур. Поряд із цим необхідно було створити управлінські структури на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади.

Особливості державотворчого процесу в Україні:

- становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно із завершенням процесів формування української політичної нації та національної самосвідомості;
- тяжке соціально-економічне становище призвело до розчарування частини населення в ідеї суверенності, чим прагнули скористатися явні й приховані противники незалежності.

ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ

Єдиним законодавчим органом влади в Україні була визнана Верховна Рада УРСР, яка стала Верховною Радою України. Її склад у кількості 450 осіб було обрано в 1990 р. Депутатську більшість становили члени розпущеної в 1991 р. КПУ. Усе це негативно відбивалося на державотворчому процесі.

Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду України очолив Іван Плющ.

Державотворчий процес — процес формування й становлення основних інститутів влади, їх конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Із 2000 р. було запроваджено нову систему відліку скликань. Так, Верховну Раду України XII скликання (1990—1994 рр.) почали вважати Верховною Радою I скликання. Також на будівлі Верховної Ради було замінено радянську символіку на національну.

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЛИ НА ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

Позитивні	Негативні
• Державотворчі традиції.• Мирний шлях здобуття незалежності.• Підтримка з боку населення.• Демократичний вибір.• Міжнародне визнання України.• Підтримка з боку США та інших держав	• Глибока й тривала економічна криза.• Відсутність відповідних управлінських кадрів, корупція у владі.• Тривала відсутність видимих позитивних зрушень, що сприяла поширенню апатії в суспільстві.• Деформованість і незавершеність формування української нації, несформованість національної ідеї.• Втручання Росії

Із перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу. Було ухвалено майже 400 законів та понад 1,1 тис. різних постанов і рішень. Однак велика кількість прийнятих парламентом законів не мала прямої дії, а вимагала додаткових роз'яснень, тлумачень, так званих підзаконних актів, опрацювання яких затримувалося на невизначений термін. Також значна частина рішень Верховної Ради мала популістський характер і не могла бути реалізована через відсутність коштів.

Ефективній діяльності Верховної Ради України заважали гостре політичне протистояння, відсутність злагодженої роботи законодавчої і виконавчої влади.

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ І ВИКОНАВЧА ВЛАДА

1 грудня 1991 р. український народ уперше загальним прямим голосуванням обрав свого Президента. Відповідно до чинної на той час Конституції Президент України був главою держави, тобто вищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. До кола його обов'язків, зокрема, входило: гарантування прав і свобод громадян, запровадження в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України на міжнародному рівні. Запровадивши посаду Президента, Верховна Рада України не врегулювала питання взаємодії та розподілу повноважень між гілками влади. Це ускладнювало процеси державотворення, а збої у взаємодії різних гілок влади створювали постійні конфлікти. Виконавчу владу в Україні представляв Кабінет Міністрів України, який очолював Прем'єр-міністр. Після відставки у квітні 1991 р. з посади Голови Ради Міністрів В. Масола Прем'єр-міністром України став Вітольд Фокін. Він очолював уряд протягом 17 місяців. Проте Кабінет Міністрів під його керівництвом виявився неспроможним розробити ефективну модель реформ. Економіка України все більше набувала кризових ознак. Це викликало невдоволення в суспільстві. У середині 1992 р. в Україні відбувся масовий страйк шахтарів. Приводом стало чергове підвищення Кабінетом Міністрів цін на сільськогосподарську продукцію, м'ясо, молоко, масло.

Восени 1992 р. через загальне невдоволення населення та парламенту уряд В. Фокіна був змушений піти у відставку 27 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом Леонідом Кучмою, який до цього був директором Південного машинобудівного заводу (м. Дніпропетровськ). Верховна Рада України надала главі уряду право видавати декрети з неврегульованих

законодавством економічних питань. Однак, незважаючи на всі намагання змінити ситуацію, і цей уряд нічого вдіяти не зміг.

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ТА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ

Однією з ключових складових державотворчого процесу є створення й розбудова збройних сил.

Уже 24 серпня 1991 р. парламент прийняв постанову «Про військові формування в Україні», за якою всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді.

Також було створено Міністерство оборони України (першим міністром оборони став генерал-полковник К. Мороз) та затверджено в жовтні 1991 р. Концепцію оборони й розбудови Збройних Сил України. У її основу було покладено принцип розумної достатності щодо структури, кількості та озброєння війська.

Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і забезпечення виконання цих завдань шляхом створення власних Збройних Сил. Загальний кількісний склад армії визначався в межах 400—420 тис. осіб.

Референдум 1 грудня 1991 р. прискорив процес створення армії. Уже 6 грудня було прийнято Закон «Про Збройні Сили України». У військових частинах розпочалося добровільне прийняття присяги на вірність народу України.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада прийняла Военну доктрину України. Вона базувалася на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу. Свою військову безпеку Україна розглядала як стан військової захищеності національних інтересів на випадок потенційної або реальної військової загрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко, О. Д. Історія України : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / О. Д. Бойко. – 3-тє вид. виправлене, дополнене. – К. : Академвидав, 2006.
2. Горелов, М. Є. Держава і цивілізація в історії України [Текст] : монографія / М. Є. Горелов, О. П.
3. Кормич, Л. І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття : навч. посіб. /Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Вид. 4-е. – Х. : ООО «Одіссей», 2009.
4. Моця, О. О. Рафальський. – К. : Еко-ПРОДАКШН, 2009.
5. Мирончук, В. Д. Історія України : навч. посіб. / В. Д. Мирончук, Г.С. Юшкін. – К. : МАУП, 2010.
6. Нартов, В. В. Історія України з давніх-давен до сьогодення [Текст] / В. В. Нартов. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2006.
7. Михальчук, П. А. Історія України: навч. посіб. / П. А. Михальчук. – Тернопіль : Астон, 2008
8. Свідерський, Ю. Ю. Давня і середньовічна історія України Тернопіль : Вид. Астон, 2007. – Ч. 1.
9. Семененко, В. І. Історія України з прадавніх часів до сьогодення / В. І. Семененко, Л. О. Радченко. – Х. : Торсінг, 2014
10. 10.Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.] / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011.Хоткевич Г. Історія України (до кінця ХVІ століття). Видавництво : Центр учбової літератури. 2021